

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА
Факультет природничих наук та менеджменту
Кафедра ботаніки, екології та методики навчання біології

ЗАПОВІДНА СПРАВА

навчальний посібник для підготовки здобувачів освітнього ступеня
«бакалавр»

2026 рік

УДК 502.172(1-751.3)(072.8)

З-33

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Дерев'янка Т. В. – кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри біології, здоров'я людини та фізичної реабілітації Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Алексеева С. В. – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу дидактики Інституту педагогіки НАПН України.

УКЛАДАЧІ:

Дяченко-Богун М. М. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Гомля Л. М. - кандидат біологічних наук, доцент, професор кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Шкура Т. В. - кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Красовський В. В. – кандидат біологічних наук, завідувач сектору акліматизації плодових, ягідних рослин, голова Наукової ради Хорольського ботанічного саду.

Рокотянська В. О. – кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Сагайдак В. Р. - асистент кафедри ботаніки, екології та методики навчання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Затвердила вчена рада Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (**протокол 8 від 26.02. 2026 р.**).

© ПНПУ імені В.Г. Короленка , 2026

©Дяченко –Богун М.М, Гомля Л.М., Шкура Т.В.,
Красовський В.В., Рокотянська В.О., Сагайдак В.Р., 2026

З-33	Заповідна справа: навч. посібник для підготовки здобувачів освітнього ступеня «бакалавр»/ уклад.: Дяченко-Богун М. М., Гомля Л. М., Шкура Т. В. та ін. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2026. – 181с.
-------------	--

Навчальний посібник «**Заповідна справа**» спрямований на формування у здобувачів вищої освіти системних знань про теоретичні засади та практичні аспекти організації й функціонування територій та об'єктів природно-заповідного фонду. У виданні розкрито правові, екологічні та управлінські основи заповідної справи, принципи збереження біорізноманіття, особливості створення та охорони заповідних територій, а також сучасні підходи до їх моніторингу та сталого використання. Посібник містить структурований теоретичний матеріал, практичні завдання, питання для самоконтролю та може бути використаний здобувачами спеціальностей природничого спрямування, зокрема «Екологія», «Біологія», «Географія».

УДК 502.172(1-751.3)(072.8)

ЗМІСТ

Лекційне заняття 1	6
1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи	6
2. Структура заповідної справи як навчальної дисципліни	11
3. Наукові засади заповідної справи	12
4. Історія розвитку заповідної справи	14
Лекційне заняття 2	26
1. Закони та охоронні документи, базові принципи.	26
2. Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду	32
3. Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду...	37
4. Категорії природно-заповідного фонду України	41
5. Загальна характеристика природних заповідників	42
6. Природні заповідники Полісся України, їх характеристика	47
7. Природні заповідники Лісостепу України, їх характеристика	48
Лекційне заняття 3	52
1. Завдання БЗ	52
2. Функціональне зонування БЗ	55
3. БЗ на території України	58
Лекційне заняття 4	64
1. Поняття про Національні природні парки, їх характеристика	64
2. Завдання НПП у збереженні біорізноманіття	67
3. Зонування НПП	68
Лекційне заняття 5	73
1. Національні природні парки Полісся	73
2. Національні природні парки Лісостепу	74
3. Національні природні парки Степу України	76
4. Національні природні парки Українських Карпат	79
Лекційне заняття 6	82
1. Загальна характеристика регіональних ландшафтних парків	82
2. Завдання РЛП	84
3. Критерії для вибору території з метою створення РЛП	86
4. РЛП різних регіонів України	87
5. Загальна характеристика заказників	89
6. Типи заказників	90

7. Режим охорони на території заказників	91
Лекційне заняття 7.....	93
1. Загальна характеристика ботанічних садів	93
2. Дендрологічні парки	96
3. Зоологічні парки.....	97
4. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	99
Лекційне заняття 8.....	103
1. Загальна характеристика ПЗФ Полтавської області	103
2. НПП Полтавської області	105
3. РЛП Полтавської області	111
4. Заказники Полтавської області.....	118
Лекційне заняття 9.....	122
1. Створення Червоних книг та їх призначення	122
2. Червона книга України.....	125
3. Зелена книга України.....	130
Лекційне заняття 10.....	135
1. Передумови формування мережі природно-заповідних територій	135
2. Всеєвропейська екологічна мережа	140
3. Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі	142
Лекційне заняття 11.....	147
1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій	147
2. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди	150
3. Всесвітня культурна і природна спадщина	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	163

Лекційне заняття 1

ТЕМА: ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ТА НАУКОВИЙ НАПРЯМ

Зміст

1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи
2. Структура заповідної справи як навчальної дисципліни
3. Наукові засади заповідної справи
4. Історія розвитку заповідної справи

1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи

Зміст та визначення заповідної справи. «Заповідна справа» – термін, який широко використовується й є загальноприйнятим. Однак у середовищі фахівців, які цією справою займаються, не склалося узгодженості поглядів на зміст і самий обсяг цього поняття. Відтак, досі не виробилося його єдиного визначення. Головні відмінності у поглядах зводяться до того, що одні фахівці розглядають заповідну справу як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій. Звичайно, що ця діяльність має теоретичне обґрунтування й базується на певних теоретико-методологічних засадах. Однак згідно такого “прагматичного” тлумачення заповідної справи, ці засади розглядаються як її науковий базис, який до самої заповідної справи не входить. Подібно до того, як основою комерційної справи є закони економіки, але в цю справу вони безпосередньо не входять, так і заповідна справа також ґрунтується на певних наукових законах, але не містить, а тим більше самостійно не розробляє їх.

Інша точка зору, яка зараз здобуває все більше прихильників, полягає у тому, що заповідна справа є сферою *наукової та практичної* діяльності зі збереження природи в межах спеціально створених для цієї мети територій та об'єктів. Науковий базис заповідної справи розглядається не як її зовнішня частина, а як внутрішня складова, яка досить розгалужена й містить теоретичні положення багатьох наук природничого та гуманітарного циклів. Методи цих наук об'єднує те, що всі вони спрямовані на вирішення спільної групи питань:

які території й об'єкти слід оголосити природно-заповідними?, в чому їх цінність?, як організувати їх охорону?, які заходи в них можна й які не можна проводити? тощо.

Спільність питань, які ставить заповідна справа перед науковцями різних напрямів, визначає те, що працюють вони на “одному полі” та ще й у тісній співпраці з практиками. Це, зокрема, знаходить вияв у тому, що науковці таких різних напрямів, як юристи та біологи, працюючи на ниві заповідної справи, легко знаходять спільну мову, розуміють стиль і завдання роботи один одного.

Базисом цього взаєморозуміння та взаємозбагачення різних наук є чітко окреслена мета заповідної справи – зберегти й відновити природні комплекси чи їх окремі компоненти на спеціально призначених для цього територіях. Шляхи досягнення цієї мети різні (наукові та практичні, економічні й екологічні, *insitu* й *exsitu* тощо), однак їх спрямованість на досягнення спільної мети визначає те, що заповідна справа являє собою цілісний напрям людської діяльності, який охоплює як наукові пошуки, так і практичні заходи. Отже, заповідну справу можна визначити як теорію та практику збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів, а також їх раціонального використання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Із сформульованого визначення заповідної справи видно, що складається вона з двох частин: теоретичної (наукової) та практичної. Який зміст і статус ці частини зараз мають?

Ведучи мову про наукові підвалини заповідної справи, слід зазначити, що поки що навряд чи є підстави вважати їх за окрему науку й навіть за чітко виокремлений науковий напрям. Такі пропозиції, щоправда, лунали. Так, Микола Реймерс розділ наукових знань щодо охорони природи на спеціально створених ділянках пропонував іменувати сепортологією (від англ. “*support*” – підтримка, поміч). Созологію в її вузькому розумінні також пропонується розглядати як науку про природоохоронні території. Однак, на даний час заповідна справа у науковому відношенні являє собою не окрему науку чи

науковий напрям, а комплекс наук, чії закони, закономірності, концепції та інші положення і методи знаходять застосування при вирішенні питань, важливих для охорони природи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Не сама заповідна справа шукає та формулює нові наукові закони чи концепції, вона лише користується науковими положеннями інших наук. Також, ставлячи перед цими науками завдання, що необхідні для розвитку заповідної справи, вона стимулює їх шукати нові закономірності, розробляти нові методи досліджень тощо. Отже, “науковість” заповідної справи не лише в тому, що вона має потужний науковий базис, але й в тому, що сама заохочує розвиток нових наукових напрямів. У біології, наприклад, такий напрям одержав назву “біології охорони природи” (англ. – *conservationbiology*).

Друга складова частина заповідної справи, що позначена у вищенаведеному визначенні як “практика”, є не менш розгалуженою, аніж її теоретична частина. Хоча деякі фахівці й нарікають на те, що самий термін “заповідна справа” не зовсім вдалий, та, на наш погляд, він дуже чітко вказує на те, що охорона природного середовища є саме справою, а не тільки знанням, теорією чи закликком до дій. В рамках заповідної справи теорія тісно сплітається з конкретними діями (від підготовки законодавчих документів до охорони певної популяції безпосередньо на місці її зростання), виконуються на різних управлінських рівнях (від загальнодержавного до місцевого), займають різний час (від довгострокового планування до термінових дій), проте в своїй сукупності становлять цілісний комплекс. Цей комплекс складний і багаторівневий. Він існує не автономно від інших напрямів суспільної діяльності (наприклад, з територіальним плануванням, розвитком рекреації та відпочинком тощо), а має тісні зв'язки з ними. В ідеалі, він має бути органічно вписаним у загальну структуру народногосподарського комплексу як на рівні держави, так і її окремих регіонів.

Досягнення цього ідеалу вимагає вмілого планування розвитком заповідної справи та управління нею на різних рівнях. А це, в свою чергу,

вимагає знань того, як заповідна справа реалізується практично. Отже, заповідна справа, навіть і за її “прагматичного” тлумачення, повинна вивчатися і, відповідно, становити самостійну навчальну дисципліну. Та обставина, що заповідна справа навряд чи може розглядатися як окрема наука чи науковий напрям, не означає, що вона не являє собою цілісної навчальної дисципліни. В добу міждисциплінарних наукових та науково-практичних розробок теза “одна наука – одна навчальна дисципліна” не діє. Навіть і більше того: значущий ефект від міждисциплінарної взаємодії фахівців і налагодження цієї взаємодії можливі лише при обізнаності цих фахівців із різними аспектами наук, що взаємодіють. Саме такі широкі міждисциплінарні знання й необхідні для того, щоби розвивати заповідну справу в сучасних умовах. Головне завдання заповідної справи як навчальної дисципліни – дати людині такі знання.

В Україні заповідна справа як самостійна навчальна дисципліна була визнана де-факто і де-юре разом із введенням до навчальних планів провідних вищих закладів освіти курсу із однойменною назвою. Його мета – дати студентам основи знань із заповідної справи, включаючи її наукові, правові, організаційні, управлінські та інші основи.

ОБ’ЄКТИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ. Традиційно в якості об’єктів наук чи сфер людської діяльності прийнято розглядати певні досліджувані сутності, пізнавані реалії, причому – безвідносно їхніх матеріальних чи ідеальних іпостасей. У природничих науках і матеріальних видах діяльності їх об’єктами є звичайно матеріальні сутності, в гуманітарних – ідеальні. З цієї точки зору особливість заповідної справи полягає в тому, що вона охоплює як сутності чисто матеріального ґатунку (наприклад, фізичну територію, певні природні об’єкти тощо), так і торкається питань гуманітарного змісту (наприклад, морально-етичних аспектів охорони природи, цінності природи, екологічної освіти та виховання тощо). Отож, вважати що об’єктом заповідної справи є лише території та об’єкти, які становлять природно-заповідний фонд або потенційно можуть бути до нього включеними, було б не зовсім точно. Ці

території – лише арени, на яких практично вирішуються завдання заповідної справи. Об’єктивно ця справа охоплює широке коло питань, об’єктна сутність яких виходить далеко за межі конкретної природоохоронної території чи їх мережі.

Матеріальними об’єктами заповідної справи можуть виступати природні територіальні комплекси, їх компоненти (передусім – рослинність та тваринний світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та інші), які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Зокрема, це природні комплекси у межах існуючих територій природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ). Також матеріальними об’єктами заповідної справи можуть бути і природні комплекси та їх компоненти у межах територій, які зараз не входять до складу ПЗФ, але які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Їх всебічне дослідження необхідне для вирішення питання щодо можливого заповідання таких територій та об’єктів. Збільшення числа та площі територій ПЗФ, оптимізація їх територіального розподілу по території держави, розбудова національної екомережі України є важливими напрямками заповідної справи. Відтак, у територіальному відношенні її об’єктом є мало не вся територія держави.

Ряд категорій ПЗФ України (такі як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам’ятка садово-паркового мистецтва) являють собою матеріальні сутності, але є не суто природними територіями, а штучно створеними об’єктами. Отже, не тільки природні території та природні комплекси є матеріальними об’єктами заповідної справи, але й комплекси штучного походження, що мають особливу наукову, освітню, виховну та іншу цінність і підлягають збереженню.

ІДЕАЛЬНІ ОБ’ЄКТИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ. Як вказувалося вище, в сучасній філософській думці розуміння об’єкту науки чи певної людської діяльності не зводиться до того, що таким об’єктом має бути тільки матеріальне тіло. Ними також можуть бути і певні ідеальні сутності. Заповідна справа торкається багатьох морально-етичних і ціннісних аспектів взаємодії

людини з природою. Отже, такі ідеальні феномени, як морально-етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її сакральна, духовна, естетична та інші “нематеріальні” цінності, індивідуальні та соціальні (зокрема, етнічні) значення певних ландшафтів, їх символізм тощо є тими об’єктами ідеальної природи, на які також спрямована заповідна справа. У наш час гуманізації науки та інших форм людської діяльності, поширення в суспільстві екоцентричних світоглядів значення таких ідеальних об’єктів заповідної справи неухильно зростає.

2. Структура заповідної справи як навчальної дисципліни

З викладеного вище видно, що заповідна справа – складний комплекс наукової та інших форм діяльності людини щодо охорони та відновлення навколишнього природного середовища. Структурувати цей комплекс можна по-різному, залежно від тої мети, заради якої ця структуризація є доцільною. Розглядаючи заповідну справу як навчальну дисципліну, видається за раціональне (в тому числі й для організації її викладання) виділення в її межах наступних структурних частин.

Перша структурна частина заповідної справи, яку можна умовно назвати “сутнісною”, торкається проблеми самої суті заповідної справи, її тлумачення, дефініції (визначення), її об’єктів тощо.

Наукові основи заповідної справи становлять другу її частину. Підкреслимо, що нумерація цих та інших частин заповідної справи ні в якому разі не пов’язана з ранжуванням відповідних підрозділів за їх значенням, вагою, чи пріоритетом, а лише відбиває логіку та послідовність їх викладу в рамках навчального курсу. Наукові основи заповідної справи, в свою чергу, можна умовно поділити на дві частини: 1- наукові основи власне заповідної справи та 2 - наукові дослідження у межах територій та об’єктів ПЗФ, серед яких особливе значення має наукове забезпечення Літопису природи.

Організаційно-правові засади заповідної справи становлять її третю крупну частину. Вона охоплює такі групи питань, як законодавча база заповідної справи, правовий режим територій та об'єктів ПЗФ, категорії ПЗФ України і Світу. Важливою складовою цієї частини є розгляд засад, на яких ґрунтується міжнародне співробітництво у галузі заповідної справи.

Знання наукових основ та організаційно-правових засад заповідної справи дозволяє розглянути її наступну частину, а саме створення та проектування територій ПЗФ. У цьому напрямку заповідної справи можна розрізнити три групи питань, наукове обґрунтування та правова база яких відрізняється певними особливостями. Ці питання такі: 1 - створення територій ПЗФ України, 2 - створення транскордонних природоохоронних територій, 3 – розбудова національної екомережі України на основі територій ПЗФ.

Після створення територій ПЗФ, в них проводиться відповідна діяльність. Отож наступною частиною при вивченні заповідної справи є група питань, пов'язаних із природоохоронною діяльністю на територіях та в об'єктах ПЗФ. Ця частина охоплює такі різноманітні питання, як режими охорони, порядок використання та контролю природоохоронних територій, рекреаційна, наукова, освітньо-виховна та інші види діяльності в межах ПЗФ.

Нарешті, розглядаючи заповідну справу як навчальну дисципліну, її важливою складовою слід вважати і знання про природоохоронні території, якими володіє нація. Отже, структура та зонально-регіональні особливості природно-заповідного фонду України розглядаються як важлива частина заповідної справи.

3. Наукові засади заповідної справи

Заповідна справа є тим напрямком природокористування, який невинно розвивається з розвитком суспільства, його продуктивних сил, характеру господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини тощо. В цьому знаходить своє відображення різноманіття форм і

функцій життя на планеті Земля і намагання людства зберегти зелений покрив і тваринний світ Землі, без яких людство існувати не може. Але розвиток господарювання людини відбувався насамперед за рахунок порушення екологічної рівноваги на Землі. Тому заповідна справа ґрунтується на наукових засадах, які мають забезпечити відновлення цієї рівноваги й збереження природного покриву Землі. Відповідно, заповідники є науковими установами у природі з еколого-еволюційним напрямом досліджень і водночас – важливими центрами охорони біорізноманіття.

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрямки наукових досліджень:

1. Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.
2. Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження.
3. Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.
4. Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації.
5. Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів.

Звичайно, пріоритетні напрямки наукових досліджень ведення заповідної справи змінюються разом із розвитком науки, поглибленням наших знань про природу, із зміною екологічної ситуації у державі та її окремих регіонах. Однак можна вважати, що сформульовані вище наукові напрямки протягом тривалого часу відіграватимуть роль наукових підвалин заповідної справи.

4. Історія розвитку заповідної справи

Протягом сторіч заповідна справа пройшла наступні етапи:

1. ресурсної охорони, що характеризується охороною окремих видів тварин і рослин, корисних для людини. З XVIII сторіччя цей етап базується на систематизованих знаннях флори і фауни та народногосподарському значенні тих чи інших природних ресурсів;
2. етап територіальної охорони природи. Цей етап започаткувався всередині XIX сторіччя. Він базується на досягненнях ботаніки, зоології, географії, геології тощо;
3. сучасний етап заповідної справи і охорони природи характеризується науково-інтегральним підходом створення глобальної природоохоронної системи як наукової системи охорони біосфери.

В давні часи природні об'єкти заповідались як священні у зв'язку з міфами, через політичні, історичні причини. Найперший заповідник в Україні в близькому до сучасного розуміння цього слова організував граф Володимир Дзедушицький. Резерват «Пам'ятка Пеняцька» був створений з науковою та естетичною метою в буковому пралісі на площі 20 га під Бродами. Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, Асканія-Нова, створена Фрідріхом Фальц-Фейном у 1889 р. Значний внесок у розвиток заповідної справи зробив і В. В. Докучаєв.

На початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. З 1926 по 1929 рр. заповідна справа в Україні пережила нетривалий «заповідний Ренесанс». Так, 16 червня 1926 р. уряд УРСР затвердив "Положення Про пам'ятки культури та природи". Положення 1926 р. – перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.

Заповідна справа в її класичному, первинному напрямку сформувалась на початку минулого сторіччя. Її засновником Григорій Олександрович

Кожевніков. Саме йому належить наукове обґрунтування ідеї створення заповідників як ділянок для спостереження за природним розвитком рослинного та тваринного світу. У своїх роботах початку 20-го сторіччя Кожевніков вказував, що для того, щоб мати можливість вивчати природу, слід намагатись зберегти її в первинній недоторканості. Він вважав, що мета збереження незайманих ділянок насамперед наукова, оскільки лише наукове вивчення природи має міцні основи для практичної діяльності. Маючи перед собою для вивчення спочатку спустошену, а потім культивовану природу, неможливо розв'язати ті загадки, які ставить перед нами життя рослин і тварин. Сутність поглядів Г.О. Кожевнікова щодо наукової ідеї створення заповідників чітко відбиває висловлена ним теза: “Не треба нічого усувати, нічого додавати, нічого поліпшувати. Слід залишити природу самій собі і спостерігати за результатами”.

Г.О. Кожевніков одним із перших чітко сформулював наукову ідею створення заповідників – територій із режимом, який повністю виключав господарське використання. Вони створювалися виключно з метою здійснення наукових досліджень. Ще до Г.О. Кожевнікова питання заповідання в науковому плані поставив професор В.В. Докучаєв. У своїх роботах він пропонував з метою збереження “найхарактерніших степових рослинних та тваринних форм” заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію. Ці погляди поділяв відомий ботанік Й.К. Пачоський, який склав програму наукової діяльності степових ботанічних станцій із заповідними ділянками. Він відзначав особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

Засновник наукового лісознавства Г.Ф. Морозов, поділяючи погляди щодо виділення заповідних ділянок, висловив думку про те, що виділення заповідних ділянок має відбуватися на базі ботаніко-географічного поділу і в сукупності являти собою найбільш характерні та найцікавіші у науковому плані типи рослинності. Так був започаткований географічний підхід до

організації системи заповідників, який отримав у практиці заповідної справи широке визнання.

Паралельно із формуванням цих основних поглядів на розвиток заповідної справи, значний розвиток отримало виділення в природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і намагання їх збереження.

Обґрунтування необхідності охорони унікальних і мальовничих ділянок природи пов'язане з ім'ям німецького ентузіаста охорони природи Гуго Конвенца, який був найвидатнішим діячем у цій галузі не лише у своїй країні, але й в Європі в цілому. Гуго Конвенц заснував рух щодо охорони пам'яток природи. З 1906 року він очолив у Пруссії першу в Європі Державну комісію з охорони пам'яток природи. Найбільш відомою його роботою була книга “Загроза пам'яткам природи та пропозиції для їх збереження”, видана 1911 року в Берліні*. До пам'яток природи Г. Конвенц відносив об'єкти первинної природи, які в певному регіоні є унікальними, рідкісними. Здебільшого, це невеликі цінні об'єкти, які є самотніми. Нерідко це вцілілі рештки раніше більш поширених ландшафтів, місце існування зникаючих видів тварин та рослин на певній території.

Для оцінки певного об'єкта як пам'ятки природи вирішальним є ряд факторів, вирішення яких може залежати від ряду обставин у кожному конкретному випадку. Г.Конвенц проаналізував загрози пам'яткам природи, серед них – недостатню освіченість населення, проведення меліорації боліт, ведення лісового господарства тощо. Він наводить численні приклади загроз пам'яткам природи і, в тому числі, перехід місцезростань багатьох раніше більш поширених видів до категорії пам'яток природи, які необхідно охороняти. Автор наводить яскравий приклад, коли внаслідок осушення вологих лук під Берліном загинула “видатна рослинна формація”, до складу якої входили рідкісні види рослин – *Anacamptispyramidalis*, *Carexbuxbaumii*, *Gladioluspalustris*, *Herminiummonorchis*, *Tofieldiacalyculatama* ін. Це було

відзначено Г. Конвенцем мало не 100 років тому, але актуальність цих рядків підкріплюється тим фактом, що всі зазначені тут види увійшли до нинішнього II видання “Червоної книги України” і справді є “пам’ятками нашої флори”. Майже всі їх місцезростання взяті під охорону.

Сутність поглядів Г. Конвенца відображає така його фраза “Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо”. Г. Конвенц запропонував реальні форми охорони пам’яток природи в Німеччині і залишив після себе значну кількість заповідних пам’яток природи та дійову державну природоохоронну структуру (Конвенц, 2000).

Погляди Г. Конвенца щодо збереження унікального та зникаючого у природі мали значний вплив на вчених Російської імперії (в т.ч. в Україні). Відомий природоохоронник із Харкова В.І. Талієв вказував, що рух за збереження пам’яток природи в Західній Європі тісно пов’язаний з ім’ям німецького професора Г. Конвенца.

В.І. Талієв започаткував етико-естетичний напрямок у заповідній справі. У своїй відомій книзі "Охраняйте природу", яка вийшла в декількох виданнях 1913-1914 рр. В.І. Талієв писав, що краса природи має найвищу цінність, її слід охороняти незалежно від вузькопрактичних задач, що гарний ландшафт, мальовнича дорога є таким самим національним багатством в області духу, як і мінеральні поклади в галузі матеріальної культури.

Одним із найвідоміших прихильників етико-естетичного підходу до заповідної справи був відомий петербурзький ентомолог Андрій Петрович Семенов-Тян-Шанський (Борейко, 1995). Він вважав вільну природу великим живим музеєм, який потребує невідкладних заходів щодо його збереження. Незмінена людиною природа дає людині естетичну насолоду, яка звеличує її душу.

За зазначеними вище принципами вивчення еволюційного розвитку заповідників-еталонів та збереження унікальних та естетично цінних, як правило невеликих об'єктів, мережа заповідників та пам'яток природи формувалась у країнах колишнього СРСР фактично до повоєнного часу. Однак, з 1960-х років вчені-созологи розпочали проведення аналізу, наскільки репрезентативними є природні комплекси, що охороняються в заповідниках, відносно рослинного покриву України. Виявилось, що заповідники-еталони, метою створення яких є вивчення природного розвитку, і які необхідно максимально огороджувати від впливу антропогенних факторів, відображували лише у незначній мірі сучасний рослинний і тваринний світ України. Адже цей світ формувався під певним впливом людини, а деякі типи рослинності, насамперед трав'яні, без впливу людини не могли існувати. Тому науковою стратегією 1960-70-х років (в які був створений в Україні Державний комітет з охорони природи і розпочалося планове формування мережі природоохоронних об'єктів) було розпочато створення об'єктів з частковою охороною (насамперед заказників) та введення регламентуючих заходів у деяких заповідниках України.

У першу чергу зміна наукового підходу до встановлення повної (суворої) охорони стосувалася організації степових заповідників України (як і сусідніх областей Росії). Ці заповідники створювалися на ділянках, які раніше випасалися, насамперед під них виділялися ковилові ділянки, і саме вони стали своєрідним символом заповідних степів. Проте, після встановлення на них режиму заповідності, основною метою якого було збереження саме таких степів, з'ясувалося, що без антропогенного впливу степ втрачає свій первинний вигляд. Щільно-дернинні злаки, для яких режим періодичного випасання був оптимальним, при знятті випасання розріджувалися і випадали, замінювалися кореневищними злаками. Поступово відбувалася так звана мезофітизація степу, збільшувалася, особливо на півночі Лісостепу, кількість чагарників. Все це давало багатий матеріал для вивчення розвитку степу, проте, не забезпечувало реального збереження існуючих степів при режимі

заповідності. Спеціалісти-степознавці почали розробку регламентуючих заходів, найбільш ефективним з яких виявилось періодичне сінокосіння (Ткаченко та ін., 1998). Але частина території степових заповідників мала зберегтися в режимі повної заповідності для вивчення природного (точніше умовно природного – квазікорінного) розвитку степу.

Ще складнішою виявилась ситуація із збереженням в умовах повної заповідності лучної рослинності. Луки за своєю природою є вторинним типом рослинності, вони виникли внаслідок дії людини – сінокосіння, яке обмежувало відновлення дерев і чагарників на луках, гальмувало розвиток лісової та чагарникової рослинності і сприяло розвитку мезофітних трав'яних ценозів – лук. Але, якщо декілька років підряд не проводити сінокосіння, луки швидко заліснюються, розвиток лісу починається із стадії чагарників. Таке явище, наприклад, можна нині спостерігати в зоні відчуження Чорнобильської АЕС.

Регуляторні втручання необхідні і в тих випадках, коли на територію новоствореного заповідника потрапляють лісові культури. Для того, щоб вони сформувалися в нормальний ліс, до 20-30 річного віку тут необхідні рубки догляду, оскільки культури висаджуються загущеними.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення (а нерідко і переважання) в неї ділянок з частковим режимом охорони, який в цілому передбачає регуляторні заходи (сінокосіння, регламентоване випасання, проріджування деревостану тощо). Крім того, для збереження певних типів і синтаксонів рослинності, насамперед, трав'яних, необхідно на окремих, місцями значних, заповідних ділянках проводити регуляторні заходи. Поняття "заповідний", таким чином, почало розширюватись, включати категорії з різним режимом охорони.

У 1980-х роках в Україні отримали поширення терміни "природно-заповідні території", "природно-заповідний фонд", які були затверджені офіційно. Проти цього заперечували спеціалісти із заповідної справи Росії, які

дотримувалися і дотримуються досі вузького розуміння термінів "заповідні об'єкти" та "заповідна справа". Так, М.Ф. Реймерс та Ф.Р. Штільмарк (1978) писали, що нерідко під "природно-заповідними об'єктами" маються на увазі вже не лише власне заповідники, а й різні заказники, пам'ятки природи тощо. Така практика, на нашу думку, є помилковою. Заповідними є лише території самих заповідників, що пов'язано із принципами та нормами існуючого землекористування." Автори висловлювали побоювання, що "широке трактування терміну "заповідність" може завдати значної шкоди заповідній справі".

В Україні став офіційним термін "природно-заповідні території", який об'єднав категорії територій з різним режимом охорони. Згодом у 1992 р. був прийнятий "Закон України про природно-заповідний фонд України". Можливо, закріплення різних термінів за цією групою об'єктів пояснюється тим, що природні умови України і стан її природних комплексів у ХХ ст. ніколи не відповідали вимогам для створення "справжніх", значної площі, заповідників із суворим режимом охорони, батьківщиною яких є безкрайні простори Росії.

Значно більше відповідали умовам України об'єкти із поліфункціональним режимом – національні природні та регіональні ландшафтні парки. У них різний за рівнем режим охорони втілений на одному об'єкті значної площі. Для цього на них здійснюється функціональне зонування. З точки зору наукових основ заповідної справи національні парки із поліфункціональним використанням їх території є принципово іншою формою охорони, ніж заповідники із суворим режимом невтручання. Недарма їх розвиток почався в кінці 19 сторіччя у країнах із ринковим господарством і приватною власністю на землю – у Сполучених Штатах Америки, згодом – у країнах Європи. Парки значно краще, ніж заповідники, "вписуються" у ринкову економіку – вони через короткий відрізок часу давали віддачу, тобто приносили прибуток, оскільки у своєму функціонуванні забезпечували платне проведення туризму, відпочинку на природі, екологічної освіти та виховання.

З цією метою і зберігаються в них типові і відносно природні ділянки ландшафтів, рослинного та тваринного світу. У багатьох країнах світу парки стали частиною способу життя місцевих жителів, предметом постійної уваги урядів та президентів.

Парки приносять значну непряму користь, посилюючи ступінь екологічної освіти та екологічного мислення як населення в цілому, так і тих, хто в країні приймає рішення, що позитивно відбивається як на суспільному, так і на економічному розвитку країни. Національні природні парки відіграють значну роль у забезпеченні так званого сталого розвитку держав. Цей аспект більш детально буде розглянуто нижче.

Нині на перший план у веденні заповідної справи виходить необхідність репрезентативної представленості природних комплексів у природно-заповідній мережі – у тому числі рослинного та тваринного світу, флористичних та фауністичних комплексів. Важливими складовими цього завдання є введення різноманітності науково обґрунтованих режимів охорони, регламентуючих заходів там, де без них не може бути забезпеченим відновлення ділянок рослинності певних типів, розвиток у країні системи поліфункціональних природно-заповідних територій – національних природних та регіональних ландшафтних парків, біосферних резерватів.

Серед наукових основ заповідної справи однією з основних є розробка методів забезпечення охорони біорізноманіття на природно-заповідних територіях. В історичному плані це завдання було одним із основних ще при створенні перших природно-заповідних територій наприкінці 19 ст. і ще раніше за часів Київської Русі (*Борейко, 1995*). Тоді охоронялися урочища, де мешкали цінні звірі й птахи (для проведення там княжих плювань), цінні види риб, старі дерева тощо. Ця охорона мала прагматичний характер. При організації в Україні перших заповідних об'єктів чимало з них також утворювалися виключно для охорони певних видів мисливської фауни, лісів з цінними породами тощо. Так, в Криму охоронялися ліси із ялівця високого між Алупкою та Судаком, на Західній Україні – славетний тисовий гай у Княж-

Дворі. У Росії перші заповідники мали нерідко також "ресурсний" характер – наприклад Баргузинський заповідник, створений 1916 року й призначений для охорони соболя або створювалися для охорони рідкісних видів рослин – наприклад, Галича Гора, Косинський, "Жива книга" (*Реймерс, Штильмарк, 1978*).

З розвитком заповідної справи, як вказувалося, в основу створення заповідників і парків була покладена охорона цінних природних комплексів з багатою флорою та фауною, а охорона окремих цінних та рідкісних видів стала завданням переважно заказників (ботанічних, зоологічних, лісових тощо), а також пам'яток природи, заповідних урочищ. В Україні була створена і стала державним виданням Червона книга рідкісних та тих, що підлягають охороні, видів рослин і тварин (I видання – 1980 р, II – 1995-9 рр.). Почалася реалізація важливого завдання – забезпечення реальною охороною видів рослин і тварин, занесених до "Червоної книги", на природно-заповідних територіях України, виявлення тих видів із "Червоної книги", охорону яких необхідно було забезпечити.

У 1990-х роках увага всього світу була прикута до прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро Конвенції про біологічне різноманіття, яке є як основою еволюції і функціонування систем біосфери, так і сталого забезпечення потреб населення Землі. У ній були охоплені положення попередньо прийнятих міжнародних конвенцій (Боннської, Бернської, Рамсарської), які наголошували на охороні окремих важливих ланок природи. У Конвенції про біологічне різноманіття наголошується на необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Значна роль у цьому відведена природно-заповідним територіям, які мають охопити в цілому охороною біорізноманіття Землі та окремих її регіонів.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях – насамперед, вищих категорій – у природних та

біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття. Проводяться дослідження, в якій мірі забезпечена нині така охорона і які заходи потрібні для підвищення забезпеченості біорізноманіття цією охороною. Насамперед, це стосується раритетної компоненти біорізноманіття – рідкісних видів рослин та тварин.

Встановлено що 44% видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного Переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників (*Андрієнко та ін, 2001*). Отже, для підвищення ступеня охорони біорізноманіття необхідна подальша оптимізація системи природно-заповідних територій держави. Значна увага при цьому нині звертається на охорону не лише видів із Червоної книги України, а й видів міждержавної охорони, занесених до Міжнародного Червоного переліку, Європейського Червоного переліку та Додатків до Бернської конвенції. Це також вимагає аналізу даної ситуації відносно сучасної системи заповідників та національних природних парків. Наприклад, недостатня в цілому представленість видів міждержавної охорони в наших національних природних парках пояснюється недостатньою кількістю НПП у південних регіонах України та повна їх відсутність в Криму. Адже саме в цих регіонах кількість видів міждержавної охорони є найвищою.

Необхідність забезпечення сталого розвитку людства і держави.

Із сучасним розвитком заповідної справи пов'язані такі її наукові основи як з'ясування та підвищення ролі природно-заповідних територій як важливої складової сталого розвитку держави та побудови її екологічної мережі.

Ідея сталого розвитку була проголошена вищезгаданою конференцією ООН у Ріо-де-Жанейро. Для України принципи, проголошені там, є важливими та актуальними. Їх головна методологічна передумова – пріоритет проблем соціально-економічного прогресу та якості навколишнього середовища. Ці дві складові підсилюють та доповнюють одна одну. Для забезпечення сталого розвитку держави необхідним є створення здорового

природного життєвого середовища для людини, збереження і примноження біорізноманіття.

В аспекті розвитку заповідної справи в т.ч. розвитку природно-заповідної мережі показниками сталого розвитку є:

1. Значна площа природно-заповідної території в абсолютній та відносній кількості (для країн Центральної Європи вона складає в середньому 6-8 % території держави).

2. Формування природно-заповідної мережі, яка стане "зеленим каркасом" екологічної мережі України.

3. Належний якісний (категорійний) склад природно-заповідної мережі, яка має об'єднувати крім науково цінних територій із режимом суворої заповідності та унікальних об'єктів, також поліфункціональні об'єкти та території із регламентованим режимом. Все це обумовлює можливість збереження різних груп біорізноманіття.

4. Наявність програми перспективного розвитку заповідної мережі держави, яка б враховувала попередні показники та їх позитивний розвиток.

5. Створення мережі міждержавних природно-заповідних територій, що в Європі з'єднують між собою заповідні мережі різних країн.

До появи в 1990-х роках концепції створення екологічної мережі стратегії охорони живої природи були спрямовані на індивідуальну та територіальну охорону, насамперед видів, у подальшому – екосистем та ландшафтів. Оскільки всі існуючі природно-заповідні території мають острівний локалізований характер, в рамках Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття було прийнято рішення про створення європейської екологічної мережі, що випливає з ідеї цілісності природи, взаємопов'язаності і нерозривності її складових систем всіх рангів (*Розбудова...*, 1999). Екологічна мережа є комплексною багатофункціональною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття, стабілізація екологічної рівноваги, покращення стану довкілля і врешті – стабільний розвиток держави. Ще раз необхідно

підкреслити, що в основі екологічної мережі лежить природно-заповідна мережа, яку складають численні природно-заповідні території та об'єкти різних категорій.

Екологічні мережі різних країн Європи з'єднані міждержавними природно-заповідними територіями. Нині в Європі їх нараховується більше 50, а в світі – більше 100. Міжнародний союз охорони природи надає важливого значення створенню таких територій, які об'єднують країни в їх зусиллях щодо вивчення та збереження біорізноманіття. Розвиток заповідної справи України враховує ці міжнародні положення. Оптимізована мережа природно-заповідних територій України повинна виконувати екологічну та соціальну функції, які зростуть при побудові екологічної мережі, центром якої буде природно-заповідна мережа.

Природно-заповідна мережа України, розвиваючись якісно та кількісно, зберігає як класичні наукові підвалини заповідної справи, так і розвиває сучасні підходи, що базуються на міжнародному та європейському науковому досвіді.

Лекційне заняття 2
ТЕМА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ
СПРАВИ В УКРАЇНІ. КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО
ФОНДУ УКРАЇНИ. ПРИРОДНІ ЗАПОВІДНИКИ.

Зміст

1. Закони та охоронні документи, базові принципи.
2. Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду.
3. Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду.
4. Категорії природно-заповідного фонду України.
5. Загальна характеристика природних заповідників.
6. Природні заповідники Полісся України, їх характеристика.
7. Природні заповідники Лісостепу України, їх характеристика.

1. Закони та охоронні документи, базові принципи

Основними функціями природоохоронних територій є: підтримка чи розширення зони природного існування певних видів; підтримка чи покращення поширення, міграції та/або генетичного обміну певних видів; відновлення якості ареалів існування; захист видів, які знаходяться під загрозою зникнення, уразливих, ключових чи комплексних видів; підтримка чи покращення гідрологічних функцій; підтримка чи покращення екологічної якості; контроль ерозії; захист цінних ландшафтних форм; підтримка біоценозу на територіях, забруднених радіацією; та забезпечення взаємозв'язку з сусідніми транскордонними територіями.

За результатами даних обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, станом на 01.01.2020 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8512 території та об'єктів загальною площею 4,418 млн.га в межах території України (фактична площа 4,085 млн.га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного моря.

Відношення фактичної площі природно-заповідного фонду до площі держави («показник заповідності») становить 6,77%.

Протягом 2019 року кількість об'єктів та територій природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення збільшилась на 116 одиниці загальною площею 94224,2 га.

За 2019 рік створено (оголошено) 116 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, розширено 9, зменшено площу 3, скасовано статус 1 та змінено категорію 13 об'єктів.

Зокрема, за 2019 рік площа природно-заповідного фонду найбільше збільшилась у Рівненській (на 22018,21 га), Херсонській (на 15911,84 га), Запорізькій (на 13115 га), Львівській (на 12800,6471 га) та Закарпатській (на 11716,2 га) областях.

У Волинській, Харківській та Чернівецькій області змін в природно-заповідному фонді не відбулося.

За перше десятиріччя незалежного державотворення та правотворення в Україні було створено досить струнку та розгалужену систему правового регулювання організації заповідної справи в державі. Ця система з формально-юридичної точки зору є ієрархічною структурою, кожний блок якої пов'язаний з іншими.

Верхній щабель відповідної структури посідають норми екологічного спрямування, закріплені в Конституції України, прийнятій Верховною Радою України 28.06. 1996 р.¹,. Таких норм в Основному Законі держави нараховується більше десяти. Ними встановлено загальні засади відносин власності на природні ресурси (статті 13 та 14), екологічні права та обов'язки громадян (статті 50 та 66), основи забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України як обов'язок держави (стаття 16), зафіксована вимога щодо регулювання виключно законами основ екологічної безпеки та правового режиму зон надзвичайних екологічних ситуацій (пункти 6 та 19 статті 92), визначено компетенцію Верховної Ради (пункт 31 статті 85) та Президента України (пункт 21 статті 106) щодо

¹ Відомості Верховної Ради України, 1996. - № 30. - Ст. 141.

оголошення окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації, віднесено до відання Автономної Республіки Крим деяких питань екологічної безпеки на території республіки (пункт 10 статті 138) та врегульовано деякі інші ключові питання.

Ідея комплексного підходу до регулювання охорони і раціонального використання всього природного комплексу України була реалізована в Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р.². Саме в цьому законі вперше введено поняття „об'єктів особливої державної охорони”, яким, відповідно до статті 5 Закону, підлягають і території й об'єкти природно-заповідного фонду. Разом з курортними, лікувально-оздоровчими, рекреаційними, водозахисними, полезахисними та деякими іншими типами територій, природно-заповідний фонд утворює єдину територіальну систему (стаття 60 Закону). Основи її правового статусу встановлено Розділом XII зазначеного Закону.

Закон „Про охорону навколишнього природного середовища”, який в різних джерелах називають „екологічною конституцією” чи „екологічною біблією”, став базовим для подальшого регулювання відповідних відносин в Україні. Створюваний в наступні роки правовий масив екологічного законодавства лише розвивав і поглиблював базові принципи і норми, закладені у цьому Законі. Охорона навколишнього природного середовища розглядається ним як неодмінна умова сталого розвитку суспільства, як інтегральне поняття, що поєднує як класичне, суто охоронне його розуміння, так і питання раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Розвиваючи адміністративні методи впливу на вирішення проблем у даній сфері, водночас вперше на рівні закону набули широкого розвитку економічні важелі природокористування та охорони довкілля.

Істотним кроком у формуванні організаційно-правових засад заповідної справи в Україні, охорони навколишнього середовища засобами

² Відомості Верховної Ради України, 1991. - № 41. - Ст. 546.

територіальної охорони стало прийняття у червні 1992 р. спеціального Закону України “Про природно-заповідний фонд України”³. У зазначеному правовому акті систематизовано раніше діючі норми з цього питання, підвищено їх правовий статус з відомчого до законодавчого рівня. Затверджено класифікацію територій та об’єктів природно-заповідного фонду, врегульовано питання власності на природні ресурси у їх межах, встановлено порядок визначення правових засад функціонування, управління природними комплексами з метою їх збереження та відтворення, види використання, спеціально уповноважені державні органи у цій сфері. З точки зору формальної визначеності, правового режиму окремих категорій територій та об’єктів, що охороняються, закладених наукових засад “консервативної” охорони природи (тобто охорони шляхом збереження) цей закон і сьогодні є одним з найбільш детально регламентованих актів відповідного спрямування, прийнятих в останнє десятиріччя в Європі.

Суттєво вплинула на подальший розвиток законодавства про природно-заповідний фонд кодифікація природоресурсного законодавства України, а саме прийняття Земельного кодексу (спершу в редакції від 18.12 1990 р., згодом у новій редакції від 13. 03 1992 р. і нарешті - нового ЗКУ від 25.10. 2001 р.)⁴, Лісового кодексу (1994 р.)⁵, Водного кодексу (1995 р.)⁶, Кодексу України про надра (1994 р.)⁷, Законів України “Про охорону атмосферного повітря” (від 16.10.1992 та нової редакції від 21.06.2001)⁸, “Про тваринний світ” (спершу від 3.03.1993 р., а згодом – нового закону за такою ж назвою від 13.12. 2001 р.)⁹, “Про рослинний світ” (1999 р.)¹⁰, а також прийняття інших, некодифікаційних актів екологічного законодавства, таких як Закони

³ Відомості Верховної Ради України. – 1992– № 34. – Ст. 502.

⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №10. – Ст. 98, Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 25. – Ст. 354, Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №3-4. – Ст. 27.

⁵ Відомості Верховної Ради України. – – 1994. – № 17. – Ст. 99.

⁶ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.

⁷ Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 36. - Ст. 340.

⁸ Відомості Верховної Ради України. – 1992 – № 50. – Ст. 678, 2001 - № 48. – Ст.252.

⁹ Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 191, 2002. - № 14. - Ст.97.

¹⁰ Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22-23. – Ст. 198.

“Про екологічну експертизу” (1995 р.)¹¹, “Про мисливське господарство і полювання” (2000 р.)¹² та ряду інших.

Крім законів, що є нормативно-правовими актами найвищої юридичної сили в державі, Верховною Радою України приймаються також постанови, якими, як правило, затверджуються загальнодержавні та регіональні екологічні програми, підводяться підсумки реалізації законодавства та регулюються деякі інші питання. Так, в системі правових заходів, прийнятих з метою збереження та відтворення біологічного різноманіття, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, 29.10. 1992р. Верховна Рада України своєю постановою затвердила Положення про Червону книгу України¹³, яке протягом наступного десятиріччя склало основу правового регулювання відповідної сфери, отримавши згодом більш високий, законодавчий статус у Законі України „Про Червону книгу України” (від 7.02. 2002 р.)¹⁴.

Серед актів цієї ж групи особливе значення має затверджена 22.09.1994 р. Верховною Радою України Програма перспективного розвитку заповідної справи в Україні. Її метою визначено поліпшення умов для збереження територій та об’єктів природно-заповідного фонду як національного надбання. Передбачено також забезпечення подальшого наукового обґрунтування розвитку заповідної справи в Україні до 2005 р. на основі визнання її соціального, економічного та екологічного значення для сталого розвитку держави та народу України.

Верховна Рада України періодично контролює виконання прийнятих нею законів і видає з цього приводу постанови. Так, 12.09.2002 р. Верховна Рада за результатами обговорення інформації Уряду прийняла Постанову „Про інформацію Кабінету Міністрів України про здійснення державної

¹¹ Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

¹² Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 132.

¹³ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 52. – Ст. 686.

¹⁴ Офіційний Вісник України 2002, 10 від 22.03.2002.

політики щодо виконання законів України "Про природно-заповідний фонд України" і "Про охорону культурної спадщини" та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника "Хортиця" й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду"¹⁵, яким, зокрема, проаналізовано хід виконання законодавства України про природно-заповідний фонд і рекомендовано Кабінету Міністрів, іншим центральним органам виконавчої влади підвищити ефективність правотворчої та правозастосовчої діяльності у відповідній сфері.

Збереження природи шляхом функціонального зонування, територіальної організації охоронних заходів тісно пов'язане з заходами щодо видової охорони, збереження біологічних ресурсів, різноманіття останніх. Саме таке спрямування має прийнята 12 травня 1997 р. Кабінетом Міністрів України Концепція збереження біологічного різноманіття України, в якій підсумовується сучасний стан біологічних ресурсів країни і передбачаються перспективні заходи щодо їх збереження.

Нарешті, відповідний регулюючий блок, а саме регламентація збереження біологічних ресурсів та середовища їх перебування, набув подальшого розвитку з прийняттям 21.09. 2000 р. Закону України „Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 - 2015 роки”. Ця Програма є масштабним документом перспективного характеру, що розроблена в контексті рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття в частині формування Всеєвропейської екологічної мережі як єдиної просторової системи територій країн Європи з природним або частково зміненим станом ландшафту.

Значну частину масиву правового регулювання відносин щодо охорони та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду складають

¹⁵ Відомості Верховної Ради України. – 2002. - № 43. - Ст.319.

міжнародно-правові документи, в першу чергу, міжнародні багатосторонні, двосторонні та регіональні договори (угоди, конвенції тощо), стороною яких є Україна.

2. Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду

Визначення природно-заповідного фонду (ПЗФ) дається в Законах України „Про охорону навколишнього природного середовища” та „Про природно-заповідний фонд України”. ПЗФ становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища.

Законодавством України для кожної категорії територій та об'єктів ПЗФ встановлено спеціальний правовий режим. Під режимом територій та об'єктів ПЗФ в законодавстві розуміється сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, які визначають правовий статус, призначення цих територій та об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Конкретні вимоги до режиму окремих заповідних територій та об'єктів в межах, визначених законодавством, можуть встановлюватися положеннями про ці території чи об'єкти. Найбільше регулююче значення мають положення про конкретні заказники, оскільки в цих документах встановлено, яка саме діяльність обмежується або забороняється на території відповідного заказника, маючи на увазі діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Зважаючи на множинність видів заказників, визначення особливостей правового режиму кожного з них виявилось доцільним встановити не на рівні закону, а саме в положеннях про

конкретні території. При цьому загальним правилом відносно заказників є здійснення господарської, наукової та іншої діяльності, що не суперечить цілям і завданням заказника, з дотриманням загальних вимог екологічного законодавства.

Деякі вимоги щодо правового режиму територій та об'єктів ПЗФ містяться і в природоресурсових кодексах та законах. Ними, зокрема, обмежується режим загального лісо-, водокористування, а також користування рослинним світом і об'єктами тваринного світу на відповідних територіях.

Статус земель, які зайняті під територіями та об'єктами ПЗФ, визначається Законом „Про природно-заповідний фонд України” та Земельним кодексом України (ЗКУ). Відповідно до статей 19 та 43 ЗКУ ці землі віднесено до категорії земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення.

Законодавство про природно-заповідний фонд щодо кожної категорії ПЗФ передбачає особливості земельних правовідносин. Так, при створенні природних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків і зоологічних парків ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються цим юридичним особам, як правило, в постійне користування. При цьому до складу територій національних природних парків можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель.

Регіональні ландшафтні парки організовуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів, але законодавство не виключає можливості такого вилучення.

Оголошення заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Одночасно власники або користувачі земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів, оголошених відповідними територіями чи об'єктами ПЗФ, беруть на себе зобов'язання щодо забезпечення режиму їх охорони та збереження.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва провадиться з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Якщо територія, на якій створюється об'єкт ПЗФ, що потребує надання йому відповідної ділянки, перебуває у власності або в користуванні громадян або юридичних осіб, земельне законодавство дозволяє вилучення чи викуп таких земель органами державної влади та органами місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, відносячи викуп земельних ділянок під об'єкти ПЗФ до вид викупу земель для суспільних потреб (п «в» частини 1 статті 146 ЗКУ).

Заповідним об'єктам законодавством надаються певні податкові пільги. Так, відповідно до статті 12 Закону України “Про плату за землю” (в редакції від 19.09. 1996 р.) заповідники, національні природні парки, заказники (крім мисливських), регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва звільняються від земельного податку¹⁶.

Зміна цільового призначення земель природно-заповідного фонду провадиться органами, які приймають рішення про створення об'єктів природо-заповідного фонду.

¹⁶ Відомості Верховної Ради. – 1996. - № 45. - Ст. 238.

Крім того, слід зазначити, що землі ПЗФ статтею 150 ЗКУ віднесено до особливо цінних земель, для яких законодавством передбачений винятковий порядок вилучення з постійного користування для суспільних та інших потреб. Такі земельні ділянки можуть вилучатися (викуплятися) для будівництва об'єктів загальнодержавного значення, доріг, ліній електропередачі та зв'язку, трубопроводів, осушувальних і зрошувальних каналів, геодезичних пунктів, житла, об'єктів соціально-культурного призначення, нафтових і газових свердловин та виробничих споруд, пов'язаних з їх експлуатацією. Цей порядок передбачає, що відповідні землі можуть вилучатися лише за згодою землекористувачів (стаття 149, частина друга) лише на підставі постанови Кабінету Міністрів України (стаття 149, частина дев'ята) за згодою Верховної Ради України (частина 2 стаття 150). Встановлено, що до розгляду питання у Верховній Раді України необхідно здійснити цілу низку узгоджень, порядок яких детально регламентовано Земельним кодексом України, зокрема, його статтею 151.

Загальний механізм вилучення таких земельних ділянок є багатостадійним і жодну стадію не можна обминути, адже порушення встановленої законом процедури є підставою для скасування прийнятого рішення. У разі відмови хоча б одного із учасників вищевикладеного процесу, наприклад, землекористувача, сільської (селищної, міської) ради, органів державної влади в погодженні місця розташування об'єкта ці питання вирішуються у судовому порядку.

З метою недопущення знищення або руйнування в результаті господарської діяльності цінних для заповідання природних територій та об'єктів до прийняття рішень про організацію чи оголошення територій та об'єктів ПЗФ проводиться їх **резервування**.

Території, що резервуються з метою наступного заповідання, залишаються у віданні їх землевласників та землекористувачів і використовуються за цільовим призначенням з додержанням особливих вимог охорони навколишнього природного середовища, що визначаються

рішеннями про резервування. Ці вимоги можуть стосуватись обмежень у використанні земельних ділянок, встановлення спеціального охоронного режиму на відповідних територіях. При цьому власникам та користувачам природних ресурсів можуть відшкодовуватись збитки, пов'язані з встановленими обмеженнями у природокористуванні, а також в зв'язку з неодержанням доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки. Порядок такого відшкодування встановлений Земельним кодексом України (глава 24). Статтею 157 ЗКУ як загальне правило, зокрема, встановлено, що відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів.

Одночасно стаття 49 Закону „Про природно-заповідний фонд України” звільняє природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки в разі розширення їх територій за рахунок земель сільськогосподарських, лісогосподарських та інших угідь, що є державною власністю, від відшкодування пов'язаних з цим втрат сільськогосподарського, лісогосподарського та іншого виробництва. А резервування в даному випадку може прирівнюватися до розширення.

У разі резервування земель, що перебувають у інших формах власності, відшкодування пов'язаних з цим виробничих витрат здійснюється за рахунок державного бюджету (для територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення), бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів (для територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення).

Порядок підрахунків розміру збитків, що підлягають відшкодуванню власникам землі та землекористувачам, встановлюється Кабінетом Міністрів України. Власникам (користувачам) земельних ділянок, що резервуються під наступне заповідання, можуть також встановлюватися пільги щодо

оподаткування прибутку, сплати земельного податку та деякі інші пільги з урахуванням статті 49 Закону „Про природно-заповідний фонд України”.

Рішення про резервування приймаються органами, уповноваженими приймати рішення про створення й оголошення відповідних територій та об'єктів природно-заповідного фонду (тобто для територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення - Президентом України, щодо територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення - обласними, Київською та Севастопольською міськими радами).

Так, Указом Президента України від 24.04. 1998 року № 374/98 „Про резервування цінних природних територій для наступного заповідання” було затверджено Перелік цінних природних територій, що резервуються для створення нових або розширення існуючих природних заповідників та заказників загальнодержавного значення”. На територіях, що резервуються, не допускається без погодження з центральним органом виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища житлове, господарське, дачне будівництво, проведення меліоративних робіт, розорювання та заліснення цілих і перелогових земель та інша діяльність, яка може призвести до знищення або руйнування цінних природних комплексів та об'єктів.

3. Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду

За загальним правилом, встановленим статтею 45 ЗКУ, землі природно-заповідного фонду можуть перебувати у **державній, комунальній та приватній власності**. При цьому право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться (стаття 79 ЗКУ). Що стосується права власності на простір, що знаходиться над та під поверхнею такої ділянки, то воно розповсюджується на висоту та глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

Суб'єктом права державної власності на землю є держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади: Кабінет Міністрів України,

Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій відповідно до закону.

Територіальні громади є суб'єктами права комунальної власності, вони реалізують це право як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради). Громадяни та юридичні особи виступають в якості суб'єктів права приватної власності.

Загальне правило щодо можливостей перебування об'єктів ПЗФ у трьох формах власності, знає ряд виключень, передбачених спеціалізованим законодавством про природно-заповідний фонд. Так, території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу, тобто не підлягають приватизації та передачі у комунальну власність.

Регіональні ландшафтні парки, зони - буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України, тобто в комунальній та приватній.

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття Закону „Про природно-заповідний фонд України” (тобто до 16.06.1992 р.), не підлягають приватизації.

Відповідно до вимог земельного законодавства, землі державної власності, зайняті під об'єктами ПЗФ загальнодержавного значення, не підлягають передачі ні в приватну, ні в комунальну власність. При цьому передачі в приватну власність не підлягають землі державної власності з

розташованими на них об'єктами ПЗФ, як загальнодержавного, так і місцевого рівня.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

На територіях, що зарезервовані під наступне заповідання, також існують специфічні правила щодо зміни форм власності. Так, за загальним правилом, до прийняття рішень про створення або розширення в установленому порядку природних заповідників та національних природних парків землі державної власності, що зарезервовані під наступне заповідання, залишаються у державній власності й приватизації не підлягають. Це положення, як правило, фіксується у відповідному указі Президента України про резервування.

Законодавство України встановлює також засади відносин власності на об'єкти тваринного та рослинного світу. Згідно з загальним правилом, передбаченим Законом України „Про тваринний світ”, об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній та приватній власності. При цьому об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і знаходяться в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника об'єктів тваринного світу, які є природним ресурсом загальнодержавного значення, здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Закон встановлює важливе правило про те, що об'єкти тваринного світу в Україні знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них (стаття 5 Закону).

Згідно зі статтею 6 Закону України „Про тваринний світ”, об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами,

установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктом права державної або комунальної власності.

Об'єкти тваринного світу можуть також перебувати у приватній власності юридичних та фізичних осіб. Це стосується об'єктів, вилучених із стану природної волі, розведених (отриманих) у напіввільних умовах чи в неволі або набутих іншим не забороненим законом шляхом. При цьому законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. Не потрібно доводити законність набуття у приватну власність лише об'єктів тваринного світу, добутих у порядку загального використання, а саме риби, добутої шляхом любительського чи спортивного рибальства у водних об'єктах загального користування в межах встановлених законодавством обсягів безоплатного вилову. Закон також передбачає можливість обмеження права власників об'єктів тваринного світу в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян.

Відповідно до Закону України „Про Червону книгу України”, об'єкти Червоної книги України, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами та організаціями державної або комунальної форми власності, є об'єктами права відповідно державної або комунальної власності (стаття 6 Закону). А об'єкти Червоної книги України, надані відповідно до закону з дозволу спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів у приватну власність, розведені (отримані) у штучних умовах від законно набутих у приватну власність об'єктів Червоної книги України, а також ввезені в Україну з-за кордону або набуті в Україні в осіб, які мають право приватної власності на ці об'єкти, є приватною власністю юридичних або фізичних осіб. При цьому обов'язковою умовою, яку висуває законодавець, є документальне підтвердження законності

набуття у приватну власність об'єктів Червоної книги України (стаття 7 Закону).

4. Категорії природно-заповідного фонду України

Території та об'єкти природно-заповідного фонду (далі – ПЗФ) за своїм походженням поділяються на природні території й об'єкти та на штучно створені об'єкти.

Нині в Україні існує 11 категорій ПЗФ: природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями й об'єктами, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати.

Крім поділу територій та об'єктів ПЗФ за їх походженням, вони розрізняються також і **за значенням**. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі біосферні заповідники є елементами відповідної

глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО «Людина і біосфера».

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за *юридичним статусом*. Ряд з них є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються території й об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватись територією ПЗФ без такого статусу.

5. Загальна характеристика природних заповідників

Заповідники, як організаційна форма охорони природи, виникли в дореволюційній Росії. Засновниками цієї форми охорони були такі видатні вчені, як Г.О.Кожевников, В.В.Докучаєв, І.К.Пачоський, В.П.Семенов-Тянь-Шанський. Ними та іншими видатними природознавцями було обґрунтовано еталонне значення заповідників для фундаментальних досліджень закономірностей живої природи та пізнання еволюції органічного світу.

Природні заповідники в Україні це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення. Згідно чинного законодавства, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання та надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування.

Природні заповідники створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони

навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Основними завданнями природних заповідників є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи. На природні заповідники покладається також координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, розташованих у регіоні.

Таким чином, основними функціями природних заповідників є: природоохоронна (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та наукова (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках (та національних парках) зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін впродовж агрікультурного періоду. В зв'язку з цим важливим питанням є визначення тих властивостей екосистем, які визначають їх еталонну цінність. За основні такі властивості прийняті наступні: незайманість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів,

угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські «червоні» переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об'єкти, що мають вагомe наукове значення – праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси певних регіонів.

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідник територіях і ступінь їх антропогенної зміненості. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об'єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо).

Заповідники створюються для довічного зберігання екосистем. З метою виконання конкретних завдань природного заповідника, на його території встановлюється заповідний режим. Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Основним завданням таких заповідників (здебільшого великих за площею) є збереження еталонних якостей території та забезпечення ходу природних процесів.

Проте, антропогенна трансформованість ландшафтів України є настільки значною, що переважна більшість заповідників займають невелику площу й розташовані вони серед значно змінених людською діяльністю територій. Отже, для таких заповідників не може ставитись завдання збереження еталонних властивостей території, оскільки в них зберігаються не біогеоценози повного складу, а лише окремі популяції й основні параметри умов їх існування. В малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх біоценози здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем.

В таких випадках може бути доцільним застосування режиму регульованої заповідності – обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідується жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги. Такий режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі можуть відбуватися небажані негативні природні або антропогенні зміни, що призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Режим регульованої заповідності передбачає людську діяльність у заповіднику, яка носить назву компенсуючої, тобто – виконання певних

природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах. До таких заходів відносяться: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму тощо. Косіння, наприклад, може бути необхідним та ефективним заходом для збереження цінних степових угруповань в тих заповідниках, де відсутні дикі копитні тварини. А регулювання чисельності, статевого та вікового складу копитних може бути необхідним для збереження рідкісних лісових формацій. Впровадження режиму регульованої заповідності на території природного заповідника (або його окремих ділянках) можливе лише при наявності глибокого наукового обґрунтування, тоді як застосування режиму абсолютної заповідності на території ПЗ не вимагає цього.

Для кожного заповідника розробляється Проект організації території та охорони його природних комплексів. У цьому Проекті на основі ґрунтовних наукових досліджень і всебічної оцінки сучасного стану природних комплексів розробляються плани конкретної природоохоронної та науково-дослідної діяльності: визначаються ділянки для проведення наукових спостережень, ділянки, на яких має застосовуватись режим регульованої заповідності, протипожежні заходи тощо. При цьому враховуються функціональні особливості екосистем і умови їх формування, характер і напрямок антропогенних змін в їх структурі та потенційні екологічні можливості відновлення природного стану.

У проекті організації території природного заповідника визначаються господарські ділянки, виділення яких пов'язано з функціонуванням заповідника, як установи. В межах цих ділянок розміщуються адміністративні та господарські служби, житлові приміщення працівників, кордони, земельні ділянки для задоволення господарських потреб працівників у сінокосах, випасах, городах тощо.

На сьогодні в Україні окремі заповідники значно різняться за своїми розмірами. Найменшим є Мис Март'ян у АР Крим, площа якого складає

всього 240,0 га (120 га суходолу та 120 га акваторії Чорного моря), а найбільшим – Рівненський із площею в 47046,8 га. Хоча слід зазначити, що територія цього найбільшого в Україні заповідника не є цілісною, а складається з чотирьох окремих великих болотних масивів.

6. Природні заповідники Полісся України, їх характеристика

У межах України зона широколистяних лісів включає Полісся. Порівняно з іншими рівнинними регіонами України, Полісся відзначається тим, що тут збереглися масиви з природною рослинністю, площа яких сягає кількох сотень тисяч гектарів. Крім лісів, значну площу тут займають луки і болота. Висока збереженість природної рослинності обумовлена тим, що тут переважають відносно бідні піщані та супіщані ґрунти, які мало придатні для використання як орні землі.

Черемський природний заповідник площею 2975,7 га знаходиться на межиріччі Веселухи і Стоходу на сході Волинської області (фізико-географічна область Волинського Полісся)¹⁷. Переважають у заповіднику соснові ліси (з домінуванням зелених мохів, лишайників, чорниці), значну площу займають березові та вільхові ліси, є ділянки дубових та ялинових лісів. Болота займають 37% території, це переважно осоково-сфагнові мезотрофні болота. З рідкісних видів рослин слід особливо відмітити рідкісні види орхідей - хамарбію болотну, жировик Лезеля, коральковець тричінадрізаний. Близьке до поверхні залягання карбонатних порід обумовлює зростання тут таких видів, як вовчі ягоди пахучі, осока Девелла, зозулині черевички справжні.

Рівненський природний заповідник – найбільший за площею (47046,8 га) природний заповідник України¹⁸. Він заходиться в північній частині Рівненської області. За фізико-географічним районуванням його територія належить до області Волинського Полісся. Територія складається з чотирьох нез'єднаних між собою ділянок (Білоозерська ділянка, Сомино, Сира Погоня, Переброди).

¹⁷ Черемський природний заповідник створений у 2001 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

¹⁸ Рівненський природний заповідник створений у 1999 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

Територія заповідника має високу заболоченість (20%). До заповідника входять найбільші болотні масиви України. Заповідник добре репрезентує весь спектр боліт Українського Полісся - евтрофні, мезотрофні, оліготрофні. Велику площу у заповіднику займають соснові, березові і вільхові ліси. Є невеликі ділянки дубових лісів. На території заповідника є два значних озера - Біле і Сомино. Із рідкісних видів рослин особливо слід відмітити такі види, як молодильник озерний, який зростає в оз. Біле, звіробій сланкий, хамарбія болотна. Значну площу у заповіднику займають болота з домінуванням виду із Червоної книги України - шейхцерії болотної.

Поліський природний заповідник площею 20104 га розташований в Житомирській області на біля кордону з Білоруссю між річками Уборть і Болотниця¹⁹. Ця територія належить до фізико-географічної області Житомирського Полісся. Територія заповідника являє собою слабодренувану рівнинну поверхню. В заповіднику переважають бідні піщані ґрунти і чисті соснові ліси - лишайникові, чорницево-молінієві, сфагнові та ін. Заболоченість території становить 22 %. Переважають мезотрофні і оліготрофні болота, площа евтрофних боліт та вільшняків незначна. Особливістю фауни заповідника є наявність рідкісних для України видів, які знаходяться тут на південній межі ареалу - засць-білий, сич волохатий, глухар та ін.

7. Природні заповідники Лісостепу України, їх характеристика

Збереженість природи лісостепової зони нижча, ніж в лісовій зоні. Лісистість більша в її західній частині (за деякими схемами районування цю територію відносять до широколистянолісової зони).

Два із чотирьох заповідників («Розточчя» і «Медобори» з філіалом «Кременецькі гори») і обидва НПП Лісостепової зони («Яворівський» і «Подільські Товтри») знаходяться в Західно-Українській лісостеповій провінції.

¹⁹Поліський природний заповідник створений у 1968 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

Природний заповідник «Розточчя» площею 2084 га розташований у Львівській області в межах однойменної гряди²⁰. Ця територія лежить у межах Розтоцько-Опільської фізико-географічної області. Рельєф горбистий. Переважає лісова рослинність, яка дуже різноманітна. Найбільші площі займають букові, буково-соснові, соснові, дубово-соснові та дубові ліси. Особливо характерними для Розточчя є буково-соснові ліси, які в інших регіонах не трапляються. До складу заповідника входить невелике, але флористично цінне болото. Для флори заповідника характерна наявність багатьох пограничноареальних видів - бореальних, центральноєвропейських, монтанних.

Природний заповідник «Медобори» знаходиться в Тернопільській області, його площа 10516,7 га²¹. Він складається з двох значно віддалених одна від одної частин - медоборської частини та філіалу «Кременецькі гори».

Медоборська частина заповідника має площу 9516,7 га. Вона розташована у східній частині Тернопільської області. Територія знаходиться в основному в межах Товтрової гряди і входить до Західно-Подільської височинної області. На вершинах пагорбів, які є залишками міоценового бар'єрного рифу, відслонюються вапняки. Переважає лісова рослинність. Найбільш поширені дубово-грабові ліси, ділянки з кам'янистими ґрунтами, що сформувалися на вапняках, зайняті кленово-ясеновими лісами. Є в заповіднику заплавні і позазаплавні луки. Близько 80 га займає степова рослинність. Найбільш соцологічно цінними видами рослин на території заповідника є шивереція подільська, сон великий, відкасникосотовидний. Територія заповідника важлива для охорони кажанів, із рідкісних їх видів тут виявлені нічниця Бехштейна, підковоніс малий, вечірниця мала.

Філіал «Кременецькі гори» має площу 1000,0 га. Він знаходиться в північній частині Тернопільської області (Середньоподільська височина і в меншій мірі – область Малого Полісся). Природна рослинність представлена переважно дубово-грабовими лісами, меншу площу займають незаболочені

²⁰Природний заповідник "Розточчя" створений у 1984 році, підпорядкований Міносвіти України.

²¹Природний заповідник "Медобори" створений у 1990 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

чорновільхові ліси, є ділянки природних березових лісів та соснових культур з остепненим травостоєм. Фрагментарно трапляються соснові і березові ліси на кислих ґрунтах. Є степові ділянки і скелі. Серед рідкісних видів рослин на особливу увагу заслуговують сонцесвіт сивий і костриця бліднувата.

Канівський природний заповідник площею 2049,3 га знаходиться у Черкаській області²². Він включає височинну територію на правому березі Дніпра, заплавні острови і частину першої надзаплавної тераси на лівому березі Дніпра. За фізико-географічним районуванням територія належить до двох провінцій – Дністровсько-Дніпровської лісостепової і Лівобережно-Дніпровської лісостепової. Правобережна частина знаходиться в межах Канівських дислокацій, які мають тектонічне і гляціальне походження. Вона сильно почленована ярами і зайнята переважно грабовими лісами та культурами робінії звичайної. На заплавах островів рослинність досить строката. Вона включає ліси з переважанням тополі білої, угруповання аморфи кущової, лучну, болотну та водну рослинність. На першій надзаплавній терасі поширені дубові та соснові ліси, піщані луки. Заповідник, хоч і невеликий за площею, має високе екологічне різноманіття. Це обумовлює багатство його флори - тут виявлено 973 види вищих судинних рослин.

Відділення Українського степового природного заповідника «Михайлівська цілина» є площею 202,4 га знаходить в Сумській області. За фізико-географічним районуванням ця територія належить до Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції (інколи її відносять до Середньоруської провінції). Михайлівська цілина включає вирівняну плакорну ділянку і балки. Переважає степова та лучна рослинність. В кліматичних умовах лісостепової зони степова рослинність є нестійкою і при відсутності вилучення наземної фітомаси відносно швидко замінюється лучною або чагарниковою рослинністю. До створення заповідника тут інтенсивно випасалися коні. Тоді на цій території переважали степові дерниннозлакові угруповання, переважно з домінуванням

типчака (костриці валіської). Припинення випасання має наслідком зменшення участі степових видів рослин і поширення більш вологолюбних лучних. Зараз у відділені заповідника переважає рослинність з домінуванням кореневищних лучних злаків. Найбільші зміни відбуваються на абсолютно заповідній ділянці площею 49 га. На решті площі з метою підтримки лучно-степової рослинності проводиться викошування.

Лекційне заняття 3
ТЕМА БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ УКРАЇНИ, ЇХ
ХАРАКТЕРИСТИКА
Зміст

1. Завдання БЗ
2. Функціональне зонування БЗ
3. БЗ на території України

1. Завдання БЗ

Створення Світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-их роках за ініціативою ЮНЕСКО (Всесвітньої організації з питань освіти, науки та культури) та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” (МАБ) і пов’язано з глобальним впливом людської діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Репрезентативність мережі біосферних резерватів забезпечується тим, що в основу її створення покладено біогеографічне районування Землі.

Стратегія розвитку біосферних резерватів (далі – БР) була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) й згідно неї на БР покладаються такі три основні функції:

- природоохоронна – збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття),
- функція підтримання сталого розвитку – сприяння тривало стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку),
- науково-екоосвітня – вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення).

Виходячи з багатофункціонального призначення БР перед ними стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань БР відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання БР полягають у сприянні вирішенню пріоритетних для регіонів завдань прикладного характеру. Це досягається через усунення чинників, які зумовлюють деградацію природного середовища регіону. Наприклад, у степовій зоні такі пріоритетні завдання стосуються збереження гумусу в ґрунтах, попередження їх вторинного засолення, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони – це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем, поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню). Важлива група економічних завдань БР стосується розробки екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Особливе значення БР полягає також у підтримці традиційних форм землекористування, які не суперечать екологічним вимогам та використання їх у різних галузях господарства.

Соціальні завдання БР полягають у збереженні культурних і історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому, сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи.

З перелічених вище завдань БР видно, що вони розглядаються як екологічні й економічні моделі, функціонування яких сприяє збереженню біологічного і ландшафтного різноманіття біосфери, стимулює впровадження та поширення екологічно обґрунтованих форм природокористування. Отже, БР відіграють важливу роль у переході регіонів до їх сталого розвитку.

До БР мають включатися території, які відзначаються наступними рисами: в їх межах поширені типові для біогеографічних регіонів ландшафти, тут поширені біотопи рідкісних видів флори і фауни, рідкісні фітоценози, зооценози, рідкісні або унікальні екосистеми та ландшафти. Також до БР слід відносити території, на яких склалися й які є прикладом гармонійних господарських екосистем (етно-господарських ландшафтів), що збереглися завдяки веденню раціонального традиційного природокористування. Крім того, до складу території БР можуть включатись і доволі суттєво модифіковані ландшафти, якщо вони можуть бути відновлені до близького до природного стану.

Таким чином, біосферний резерват розглядається як система, в межах якої сполучаються природні екосистеми та ділянки різного ступеня освоєння й використання. Це територія, зайнята репрезентативним ландшафтом, де землекористування контролюється, але може варіювати від повного припинення до інтенсивного, хоча і регламентованого, виробництва. Основною передумовою для варіювання режимів охорони та використання території БР є диференціація його територіальної структури, тому при створенні БР висувається вимога функціонального зонування території.

В ПЗФ України категорія “біосферний заповідник” з’явилась відносно недавно - у 1992 році разом із прийняттям Закону “Про природно-заповідний фонд України”. Відповідно до цього закону, біосферні заповідники (далі - БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

БОКС 3.1. Біосферні заповідники чи біосферні резервати?

В прийнятій класифікації територій та об'єктів ПЗФ України замість терміну “біосферний резерват” використовується термін “біосферний заповідник”. Причиною тому є те, що в Україні біосферні резервати спочатку створювались на базі природних заповідників. Разом з тим, до територій біосферних резерватів включають не лише природні екосистеми, що охороняються, а ділянки різного ступеня освоєння з різними режимами охорони. Це не ізольована від господарської діяльності заповідна система, а взаємопов'язана з нею цільова охоронна система, призначена регулювати взаємодію людини і природи, сприяти оптимізації життєвого середовища.

2. Функціональне зонування БЗ

Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. В межах території БЗ виділяються три функціональні зони: заповідна, буферна та зона антропогенних ландшафтів. Крім того в межах БЗ може бути виділена зона регульованого заповідного режиму. До її складу входять території та об'єкти ПЗФ інших категорій

Функціональним призначенням заповідної зони є забезпечення абсолютної охорони цінних природно-територіальних комплексів, проведення наукових досліджень без порушення їх природного стану, здійснення моніторингу. Будь-яке господарювання в цій зоні заборонено.

Для виділення заповідних зон БЗ застосовуються ті самі критерії, що й до територій природних заповідників. Добір екосистем, що представлені в заповідній зоні БЗ, повинен характеризуватись їх високою цінністю як біосферних еталонів. Це передусім передбачає їх репрезентативність для даного регіону, незайманість (в крайньому разі мінімальні зміни) господарською діяльністю, значне багатство й різноманіття біотичних угруповань. Заповідна зона може складатися з одного або кількох заповідних ядер. У природоохоронному плані це найцінніша зона, в якій забезпечується

охорона біологічного різноманіття, тривало стійкий розвиток екосистем та спонтанний хід природних процесів.

Головним призначенням буферної зони БЗ є захист заповідної зони від антропогенного впливу, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах. Вона може використовуватись також для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. До цієї зони включаються частково змінені природні екосистеми, а також екосистеми природно-культурного походження. Господарювання в цій зоні має бути спрямованим на відновлення природних екосистем і ландшафтів.

До функцій зони антропогенних ландшафтів (в зарубіжних БР її називають транзитною або перехідною зоною) належать: економічна (сільськогосподарська, лісгосподарська, водогосподарська), та функція сприяння сталому розвитку. Крім того, вона призначена для збереження культурних цінностей, може використовуватись в рекреаційних, спортивно-туристичних цілях, служить для екологічного виховання й екологічної освіти. В межах зони має здійснюватись екологічно обґрунтоване традиційне господарювання, що проводиться в регульованому режимі, вона слугує активізації та розвитку збалансованого управління (менеджменту) природними ресурсами. До зони антропогенних ландшафтів можуть входити різні антропогенні елементи ландшафту, населені пункти, культурні заклади, господарські установи. Це найбільш денатуралізована зона й тому її роль у збереженні біорізноманіття загалом незначна. Та при цьому вона має вагоме економічне та соціальне значення, а також важлива для підтримання екологічно збалансованого стану в регіоні.

Зона регульованого заповідного режиму виділяється у тому випадку, якщо до складу території БЗ увійшли території й об'єкти ПЗФ інших категорій, а саме – регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища. В багатьох випадках їх розташування, розміри чи інші характеристики роблять недоцільним їх ліквідацію або віднесення до інших зон.

Зона регульованого заповідного режиму може виконувати такі функції як забезпечення абсолютної охорони екосистем (заповідна зона РЛП, заповідні урочища), захисту заповідної зони, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах (заказники, пам'ятки природи), науково-дослідну (експериментальну), екоосвітню, рекреаційну (рекреаційні зони РЛП, заказники тощо), сприяння стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку в регіоні (господарські зони РЛП).

Режим охорони та господарювання в цій зоні є диференційованим - відповідно до завдань і режимів конкретних територій та об'єктів ПЗФ, що входять до неї.

В світовій природоохоронній практиці прийнято створювати БР на базі національних парків і об'єктів інших категорій, які являють собою найкращі ділянки крупних природних ландшафтів. Шляхом внесення до Світової мережі біосферних резерватів їм надається міжнародний статус. Останнім часом визнано, що доцільним є поєднання таких великих природних резерватів з відносно невеликими експериментальними резерватами. Експериментальні резервати - це території середніх розмірів, обрані як такі, що представляють в загальних рисах біотичні провінції або основні рослинні формації. На їх території проводяться наукові дослідження, в тому числі й прикладного спрямування, - по екології і лісівництву, дослідженню екосистем, культивуванню лісу, по екології і пасовищному господарству. Вважається, що кожна така пара, що складається з великого та експериментального резерватів, буде повністю відповідати функції або концепції БР в даній біотичній провінції.

Тобто, пропонується розширити поняття БЗ і створювати так звані комплексні біосферні заповідники або групи біосферних заповідників. Поняття "ядро-буфер" в них розширено й, окрім основного ядра, включає також окремі географічно відокремлені резервати (експериментальні заповідники), які забезпечують можливість проведення експериментів і в той

самий час представляють додаткове різноманіття регіональних екосистем. Група таких ядер оточується спільною буферною зоною.

Для БР практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват (великий арктичний річковий басейн) – має площу 3 млн.га, Національний заказник Алеутських островів – 1млн.100 тис. га., тоді як Експериментальна зона Сан-Хосе (дубова савана з однорічним трав'яним покривом) обмежується територією в 1861 га, а Експериментальна лісова ділянка Станісло (мішано-хвойний ліс) – 683 га., Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га.

3. БЗ на території України

На сьогодні в Україні, відповідно до чинного законодавства статус біосферних заповідників мають “Асканія-Нова” ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський та Дунайський. Поряд із ними до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включені Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного біосферного резервату “Східні Карпати” та Шацький національний природний парк під назвою Шацького біосферного резервату, який стане частиною українсько-польського (можливо і білоруського) міжнародного біосферного резервату “Західне Полісся”.

Загальна площа біосферних заповідників (резерватів) України становить 222,5 тис.га, або 8,4% від площі ПЗФ та 0,37% від площі держави.

Біосферний заповідник "Асканія-Нова" ім. Ф.Е.Фальц-Фейна знаходиться у межах Присивасько-Приазовської області Причорноморсько-Приазовської сухостепової фізико-географічної провінції²³. Площа заповідника -

²³ Заповідник “Асканія-Нова”, історія створення якого сягає 1898 року, був включений до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р, як об’єкт категорії “біосферний заповідник” існує з 1993 р., підпорядкований Української академії аграрних наук.

33307,6 га. Тут переважають ландшафти слабо дренажованих лесових рівнин з темно-каштановими солонцюватими ґрунтами, поширені також западини та поди із лучним та степовими солонцями. Така ландшафтна структура є типовою для сухостепової підзони степу. Природна рослинність знаходиться в основному в межах заповідної зони, яка має площу 11054га. Цей заповідник серед природно-заповідних територій України має найбільшу площу степової рослинності. Домінують ковили волосиста, українська, Лессінга, типчак, на подових луках - пирій подовий. Внаслідок екотопічної одноманітності природна флора небагата, тут виявлено 478 видів вищих судинних рослин. Серед них південнопонтичні ендеміки тюльпан скіфський, цибуля скіфська та ін. Серед великих ссавців найбільш чисельними є олень благородний та козуля європейська, суто степові види наявні лише у вольєрах. Заповідник є важливим місцем зупинки птахів під час міграцій, зокрема, тут щорічно зупиняється біля 10 тис. сірих журавлів. До складу біосферного заповідника входять дендропарк і зоопарк. Тварини зоопарку утримуються у вольєрах, які займають всю ділянку Чапельський під площею 2359 га.

Чорноморський біосферний заповідник також знаходиться у межах Причорноморсько-Приазовської сухостепової провінції, але в іншій фізико-географічній області – Нижньодніпровській терасово-дельтовій сухостеповій²⁴. Площа заповідника 89129 га, в тому числі 14148 га суші. Для заповідника характерними є терасові, давньо-дельтові, заплавні ландшафти. Територія заповідника включає кілька материкових ділянок, острови і мілководну частину Чорного моря (Тендрівська і Ягорлицька затоки). Рослинність досить різноманітна - піщані степи, піщані луки, галофітні степи, болота та водна рослинність, ліси. У флорі є вузькоендемічні південнопридніпровські види - береза дніпровська, волошка короткоголова, гоніолімон злаколистий, роговик Шмальгаузена. Є також вузькі ендеміки серед ссавців - сліпак піщаний, придніпровський підвид ємуранчика звичайного. Дуже багатою є фауна птахів.

²⁴ Чорноморський створений у 1927 р, включений до міжнародної мережі біосферних резерватів у 1985 р., як об'єкт категорії "біосферний заповідник" існує з 1993 р., підпорядкований НАН України.

Чорноморський заповідник є основним місцем гніздування мартина чорноголового у Європі. Тут гніздяться такі рідкісні види, як кулик-сорока, ходуличник, реготун чорноголовий та ін.

Дунайський біосферний заповідник розташований у Причорноморській середньостеповій провінції. Його площа 46402,9 га, в тому числі 6,9 тис. га морської акваторії. До заповідника входить частина сучасної морської дельти Дунаю, острів Єрмаків, Стенцівсько-Жебриянівські плавні і Жебриянівська піщана гряда²⁵. Зональні степові ландшафти на території біосферного заповідника відсутні. Переважають водна та болотна рослинність, трапляється лучна рослинність і невеликі ділянки заплавлених лісів. Особливо різноманітною є водна рослинність. Жебриянівська гряда зайнята переважно культурами сосни, подекуди на ній збереглися залишки піщаних степів, які займали велику площу до створення лісових культур. Дуже багатую є фауна птахів біосферного заповідника - тут відмічено 43 види птахів із Червоної книги України, деякі рідкісні види тут мають високу чисельність. Особливо важливою є територія заповідника для зимівлі казарок червоноволих і гусей великих білолобих. Влітку спостерігаються великі скупчення пелікана рожевого (загальною чисельністю до 5000 особин), але на території заповідника цей вид не гніздиться. Іхтіофауна включає ряд ендемічних дунайських видів.

Карпатський біосферний заповідник загальна площа якого становить 53630,0 га, знаходиться у Закарпатській області і досить повно репрезентує природу південно-західного макросхилу Українських Карпат²⁶. Територія заповідника має складну конфігурацію і складається з декількох ділянок.

Чорногірська ділянка знаходиться на південно-західному схилі Чорногірського хребта (Полонинсько-Чорногорська фізико-географічна область). Переважаюча рослинність - буково-ялицево-ялинові та чисті ялинові

²⁵ Дунайський біосферний заповідник створений в 1998 році, до цього (з 1981 р.) на частині площі існував природний заповідник "Дунайські плавні"; в 1999 році включений до міжнародної мережі біосферних резерватів; підпорядкований НАН України.

²⁶ Карпатський заповідник створено 1968 року, з 1992 року він входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, як об'єкт категорії "біосферного заповідник" існує з 1993 року, підпорядкований Мінекоресурсів України.

(на більших висотах) ліси. На невеликій площі поширена рослинність субальпійського і альпійського поясів.

Мармароська ділянка розміщена в північній частині Мармароських гір (Рахівсько-Чивчинська фізико-географічна область), особливістю яких є те, що вони складені твердими кристалічними породами - гнейсами, слюдяними і кварцовими сланцями, мармуровидними вапняками. Найбільші площі займають мішані ліси із співдомінуванням ялини, бука та ялиці. Є субальпійські луки, характерними є чагарничкові угруповання з чорниці, брусниці та рододендрона східнокарпатського.

Свидовецька ділянка знаходиться на хребті Свидовець (Полонинсько-Чорногорська область). Значні площі займають букові, ялицеві та ялинові ліси, на кам'янистих місцях трапляються буково-яворові ліси. Вище лісового поясу поширене криволісся з душекії зеленої і ялівцю сибірського.

Кузійська ділянка знаходиться на південних відрогах Свидовецького хребта (Рахівсько-Чивчинська область). У південній частині ділянки знаходиться смуга мармуровидних вапняків, які утворюють численні скелі. Переважають букові ліси, трапляються скельнодубові та ялинові ліси.

Угольсько-Широколужанська ділянка, найзахідніша у заповіднику, розміщена на південних схилах хребта Красна (Полонинсько-Чорногорська область). В деяких місцях поширені вапняки, що утворюють значні скелі. Відомо біля 30 карстових печер. Майже вся площа зайнята буковими лісами, трапляються також скельнодубові ліси. На вапняках зустрічаються тисово-букові угруповання з участю ялівцю козацького. Багатою є фауна кажанів, серед яких є 8 видів з Червоної книги України.

Долина Нарцисів - ділянка заплави р. Хустець (Вулканічно-Карпатська область). Переважає лучна рослинність. Особливістю ділянки є висока участь в лучних ценозах нарцису вузьколистого. З метою охорони лучної рослинності і, насамперед, нарцису, на ділянці проводяться регуляційні заходи. Фауна ділянки має рівнинний характер.

Чорна гора є ботанічним заказником загальнодержавного значення. Територія є невеликою горою, яка оточена рівниною. Хоча природні риси ділянки відповідають Вулканічним Карпатам, вона віднесена Закарпатської низовинної області. Геологічну основу утворюють породи вулканічного походження - андезити, ліпарити, туфи, які інколи утворюють скелі. Переважають скельнодубові та букові ліси. Трапляються рідкісні для України види дерев - ясен білоцвітний, дуби багатоплідний і Далешампе, липа срібляста. Фрагментарно зустрічається степова рослинність.

Юлівська гора також є ботанічним заказником загальнодержавного значення і за своїми природними рисами подібна до Чорної гори. Переважають дубово-букові ліси і дуби з дубів скельного Далешампе і багатоплідного. Особливо цінними є унікальні для України ліси з дуба бургундського та липи сріблястої.

Фауна Чорної і Юлівської гір має рівнинний характер і включає ряд південноєвропейських видів на північній межі ареалу.

Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник. У 2013 році Міністерство екології та природних ресурсів схвалило клопотання щодо створення Чорнобильського біосферного заповідника. Після трьох років підготовки, обговорень та погоджень всіх необхідних документів був підписаний відповідний Указ Президента України «Про створення Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника». Площа – 227 тис. га. Його ядром є Чорнобильський заказник та північні лісові масиви. Через Поліський екологічний коридор забезпечується зв'язок із Древлянським та Поліським природними заповідниками, регіональним ландшафтним парком «Міжрічинський», а також із Поліським державним радіаційно-екологічним заповідником Республіки Білорусь.

На його території є велике різноманіття: 5 типів ландшафтів, 303 види хребетних, 19 з яких занесені до Червоної книги України, 1256 видів вищих рослин, з яких 61 вид є рідкісним та підлягає охороні, 120 видів лишайників та 200 видів мохів. Основна увага науковців зосереджена на вивченні рідкісних

та типових видів фауни – великих хижаків (бурий ведмідь, рись, вовк) та копитних (лось, олень, косуля), популяція яких за останні роки зросла в кілька разів. Неабиякий інтерес, як у науковців, так і відвідувачів зони відчуження викликає унікальна, створена у 90-х роках вільна популяція коней Пржевальського. На сьогодні видовий склад тварин цієї території відповідає природній фауні даного географічного регіону – Полісся.

На відміну від інших об'єктів природно-заповідного фонду України, Чорнобильський заповідник виконуватиме не тільки свою основну функцію – збереження місцевого біорізноманіття, але й стане важливим елементом «лабораторії просто неба», якою є вся зона відчуження.

Запитання для самоконтролю:

1. Які функції БЗ?
2. Чим БЗ відрізняються від ПЗ?
3. Які біосферні резервати знаходяться в українській частині Східних Карпат?
До яких категорій природно-заповідного фонду України належать ці об'єкти?
4. Які заповідники і НПП України мають найбільше значення для охорони водно-болотних птахів?

Лекційне заняття 4

ТЕМА. НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ УКРАЇНИ

Зміст

1. Поняття про Національні природні парки, їх характеристика
2. Завдання НПП у збереженні біорізноманіття
3. Зонування НПП

1. Поняття про Національні природні парки, їх характеристика

Національний парк є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій. Перший в світі Йеллоустонський національний парк, площею 888 708 га був створений у 1872 році в США. Його створив уряд “для користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку”. Так вперше в законодавчому порядку увійшов у природоохоронну практику термін “національний парк”.

На Генеральній асамблеї МСОП у 1969 р. в Делі було прийнято єдине природоохоронне визначення національного парку (далі – НП). Згідно цього визначення, НП є великою територією (необхідною для здійснення процесів саморегуляції екосистем), яка включає одну або кілька екологічних систем, мало змінених або не змінених експлуатацією та поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, а також різноманітністю геоморфологічних систем, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору, або яка характеризується природними пейзажами високої естетичної вартості. Це територія, де державні органи країни здійснюють відповідні заходи по запобіганню й виключенню на охоронній території (або частині її) природокористування для збереження (або підтримання) природних екологічних, геоморфологічних, естетичних цінностей даної території, перебування і рух населення на якій дозволяється за певних умов для відпочинку й культурно-освітніх цілей.

Спочатку мета НП була сформульована як збереження природи, її багатства і краси для блага людини. Відповідно до сучасних уявлень це

означає, що НП виконує природоохоронну та рекреаційну функції. З часом ці дві функції були доповнені ще двома: освітньо-пізнавальною та науково-дослідною. Зазначені функції вважаються основними, але часто, особливо в освоєних регіонах, вони повинні доповнюватись ще двома цільовими функціями: функцією охорони культурних цінностей і господарською. Ці функції важливі, оскільки підтримка й охорона культурних ландшафтів може здійснюватись тільки за допомогою ведення традиційного чи сучасного, екологічно обґрунтованого господарства.

На Другій світовій конференції з національних парків, що відбулася у 1972 р. в Йеллоустонському парку, було констатовано, що жоден НП світу не зміг знайти відповідних форм для вирішення основної суперечності, закладеної в самій ідеї парків – поєднувати охорону природи з рекреацією. Масове відвідування території НП, навіть і за суворого регулювання потоків відвідувачів, негативно впливає на природний стан ландшафтів, створює загрозу нормальному функціонуванню екосистем.

Інтенсивна рекреаційна діяльність у парках супроводжується негативним впливом на їх природні комплекси. Цей вплив полягає у відчуженні або виносі речовин і енергії (збір грибів, ягід, квітів, ловля риби, відлякування фауни тощо), привнесенні нових видів органічної і неорганічної речовини (видів флори і фауни, будівельного сміття, хімічних сполук відпрацьованих газів автомобілів тощо), прямому механічному впливі (вирубка лісів при будівництві рекреаційних споруд і наземних комунікацій, вито́птування), непрямих змінах складу атмосфери, поверхневих і ґрунтових вод та інших компонентів ландшафту.

Традиційними формами впливу на природні комплекси при рекреаційному використанні території є вито́птування трав'яного покриву та зміни структури ґрунту, а також зменшення чисельності багатьох видів рослин і тварин. Іноді навіть незначне порушення екологічного балансу, особливо в результаті рекреаційного використання, супроводжується негативними

наслідками та неповоротними змінами, зменшенням естетичної привабливості та руйнуванням ландшафту.

Тому на Другій світовій конференції з національних парків (1972) було рекомендовано:

- на території НП по можливості здійснювати функціональне зонування,
- чітко обумовити використання кожної функціональної зони,
- бажаність розміщення туристичних закладів поза межами НП,
- обмежити або повністю заборонити користування автотранспортом, замінивши його більш придатним видом пересування,
- ретельно обґрунтовувати необхідність будівництва мережі доріг,
- зменшувати інтенсивність відвідування НП шляхом підбору найбільш придатних для відпочинку населення місць поза їх територією.

БОКС 3.2. Національні парки та конфлікти інтересів

Проблемі урегулювання конфлікту між охороною природи та рекреацією приділялось багато уваги наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Пізніше, у 70-ті роки, у зв'язку з розвитком концепції БР багато уваги приділяється підвищенню ролі НП як місць проведення наукових досліджень і організації моніторингу за станом навколишнього середовища. А у 1980-ті роки ідуть пошуки узгодження діяльності НП з інтересами соціально-економічного розвитку регіону. В світлі цих концептуальних вимог, НП по суті, не відрізняються від біосферних резерватів, саме тому, напевне, їх часто і утворюють на базі НП.

В Україні, ця категорія заповідних об'єктів називається національним природним парком (далі – НПП). Вони є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП в постійне користування. До складу території НПП можуть включатись землі інших землевласників та землекористувачів.

На частині своєї території НПП виконує завдання, які є тотожними до завдань заповідників: збереження еталонних природних комплексів і біологічного різноманіття в науково-інформаційних цілях. На ділянках абсолютної заповідності з режимом, аналогічним до режиму заповідників, здійснюються тільки наукові спостереження.

В той же час НПП притаманні й інші завдання, а саме: збереження унікальних рекреаційних ресурсів, екологічна освіта населення, розробка і впровадження методів такої освіти. НПП здійснює також роботу зі збереження, раціонального використання та відтворення рекреаційних ресурсів. При цьому неприпустимо звужувати цілі охорони природи в НПП до завдань збереження рекреаційних ресурсів, що тут використовуються.

НПП розглядаються як території призначені і для охорони природи і для суспільного задоволення (тих його форм, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище). Та при цьому соціально-економічні завдання є вторинними по відношенню до головної мети НПП – охорони природи.

2. Завдання НПП у збереженні біорізноманіття

На національні природні парки покладається виконання таких основних завдань:

- ✓ збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- ✓ створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- ✓ проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з

питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;

- ✓ проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

3. Зонування НПП

Досвід створення та діяльності НПП свідчить, що проблема планування його території має принципово важливе значення. Від того, наскільки повно та уміло будуть враховані специфічні функції та реальні можливості кожної конкретної територіальної ділянки НПП, залежить імовірність виникнення конфліктних ситуацій або, навпаки, забезпечене врівноважене та безконфліктне функціонування НПП. Основним способом реалізації цих вимог є чітка диференціація функцій НПП в просторі, тобто функціональне зонування **території**.

Функціональне зонування території НПП здійснюється для створення умов, необхідних для виконання цією територією її різноманітних, в тому числі суперечливих, функцій, а також для організації практичної природоохоронної діяльності. Функціональне зонування територій ПЗФ правомірно розглядати як форму цільової організації території. Сама ж схема функціонального зонування території ПЗФ відображає просторову диференціацію функцій, які ця територія має виконувати. На цій схемі виділяються територіальні ділянки (функціональні зони), які різняться за функціями та цілями охорони, а відтак – за режимами охорони та формами практичної діяльності в їх межах. Таким чином, функціональне зонування може розглядатися як цільова просторово-функціональна модель охоронної території, а практична діяльність по її охороні, територіально диференційована за виділеними функціональними зонами – як шлях до реалізації цієї моделі.

Відповідно до Закону України “Про природно-заповідний фонд України” на території НПП, з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних

комплексів та об'єктів, виділяються чотири функціональні зони НПП: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська.

Основна функція *заповідної зони* – збереження в незайманому стані всього різноманіття природних комплексів та екосистем. З цієї точки зору особливу цінність становлять ділянки, на яких не позначився господарський вплив. Отож, до заповідної зони включають території, які охоронялись раніше (існуючі території та об'єкти ПЗФ), природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками, ділянки з рідкісними видами та угрупованнями, що мають важливе наукове значення та придатні для натурних досліджень екосистем, території, що мають практичне значення для розвитку лісового, сільського, водного та інших галузей господарства (наприклад, високопродуктивні природні чи штучні ліси, цінні в генетико-селекційному відношенні фітоценози, природні екосистеми, які б сприяли збагаченню генофонду окультурених ландшафтів тощо). Оскільки важливою функцією заповідної зони є збереження генофонду, тобто рідкісних, реліктових та ендемічних видів флори і фауни, то до неї можуть включатися навіть природні комплекси з порушеними угрупованнями, в яких зростають (мешкають) рідкісні види.

Основним призначенням *зони регульованої рекреації* є проведення науково-освітньої роботи та екологічне виховання відвідувачів НПП. Тут відбувається знайомство з природою парку, де на порівняно невеликій території представлено природне різноманіття цілого регіону. До цієї зони включають території, на яких представлені типові для нього природні екосистеми, а також різні об'єкти неживої природи, пам'ятки історії та культури. Управління відвідуванням території є однією з основних проблем цієї зони НПП, оскільки надмірне число відвідувачів може призвести до рекреаційної дигресії природних комплексів. При цьому управлінні й організації рекреаційної діяльності в НПП слід виходити з того, що згідно з міжнародними стандартами типова рекреація не є основним заняттям відвідувачів парку. Їх контакти з природою характеризуються як духовні,

освітні та культурні. Звідси впливає найхарактерніша особливість зони регульованої рекреації НПП - надати можливість для його відвідувачів спостерігати максимально дику, вилучену з господарського використання природу. Природоохоронні заходи в зоні регульованої рекреації мають бути спрямовані на відновлення корінних екосистем.

Основна функція *зони стаціонарної рекреації* – максимальне забезпечення потреб відвідувачів НПП при мінімальному порушенні структури його природних і господарських комплексів. Ця зона виділяється в місцях, які є найбільш сприятливими для відпочинку. Для її виділення особливе значення має стійкість природних комплексів до різних видів рекреаційного впливу, мальовничість, транспортна доступність оздоровчий потенціал ландшафтів.

В цій зоні розміщуються об'єкти обслуговування відвідувачів НПП (готелі, мотелі, кемпінги та інше), а також існуючі заклади тривалого відпочинку та санаторного лікування. До неї залучаються, як природні комплекси так і населені пункти або їх частини, що мають відповідні якості: привабливу природну основу, цікаві етнографічні риси, зручні транспортні та пішохідні зв'язки.

Зона включає в себе території, придатні для проведення короткочасного відпочинку (пікніки, прогулянки тощо), території загального користування (парки, сквери, пляжі). Тут розміщуються необхідні об'єкти комунального призначення, здійснюється відповідний благоустрій цих територій.

БОКС 3.3. Рекреація, туризм і національні парки: світовий досвід

Практика організації туристичного відпочинку в умовах збереження природних ландшафтів в зарубіжних країнах показує, що ні законодавче забезпечення охорони, ні штучне обмеження відвідування не можуть вирішити проблему надмірного використання найбільш цінних в науковому чи рекреаційному відношенні об'єктів, якщо поблизу них не створені умови для відволікання на більш ординарні території і ресурси.

В США навантаження на популярні парки, які мають природоохоронний режим, в сотні разів більші ніж на сусідні території, які придатні для відпочинку, але не мають охоронного статусу. При цьому найбільший потік відвідувачів приходить на парки, розміщені в межах 100 км від великих міст з мільйонним населенням.

Головною передумовою запобігання надлишковому рекреаційному пресу на охоронні природні комплекси є інтенсифікація рекреаційного використання периферійних або прилеглих до парків територій. Необхідним є створення зон відпочинку, що мають приблизно схожий набір рекреаційних ресурсів, але не мають тих цінностей, що притаманні території НП.

На прикладі США можна прослідкувати деякі тенденції у вирішенні проблеми суміщення відпочинку й охорони природи. Перш за все, це введення більш суворих режимів рекреаційного використання та реорганізація структури парку. Необхідність скоротити рекреацію в НП призвела до появи в законодавстві США режиму “незайманих територій”, який зараз використовується і в інших країнах. При цьому режимі охорона природи грає провідну, а відпочинок – підлеглу роль. Не дозволяються ніякі види господарського освоєння території за винятком деяких форм зміни природного середовища, необхідних для обслуговування безмоторного (пішохідного, верхового і водного) туризму, строго обмеженого по напрямку й об’єму. Забороняється проводити дороги з твердим покриттям. Зараз у багатьох американських парках цей режим розповсюджений на 80-90% їх площі. В цілому він діє на чверті площі НП США. Середнє навантаження визначене як 1 людино-день\га в сезон.

МСОП рекомендує ввести цей режим у всіх країнах світу. Офіційно він прийнятий також в Канаді. Цей режим можна вважати компромісом між суворою охороною і мінімальним господарським використанням у вигляді рекреаційного.

Господарська зона НПП виділяється з метою здійснення парком господарської діяльності, спрямованої на виконання покладених на парк

завдань, впровадження збалансованого менеджменту природними ресурсами на територіях інших землекористувачів. До неї відносяться, перш за все освоєні території, на яких ведеться традиційне сільське, лісове, рибне господарство, поширені традиційні ремесла, представлені історико-архітектурні пам'ятки, які віддзеркалюють особливості побуту та культури місцевого населення. Ця зона включає об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські виробничі комплекси, сільгоспугіддя національного парку та землі інших землевласників і землекористувачів.

В населених пунктах, які знаходяться в межах НПП, доцільно зосереджувати центри послуг, що надаються відвідувачам, і відповідні матеріальні ресурси. Тут можуть також розміщуватись органи управління парком і адміністративні служби. В господарській зоні забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану довкілля та зниження рекреаційної цінності території НПП. Тобто, передбачається можливість введення певного особливого режиму території (в порівнянні з прилеглими, незаповідними, територіями), яка полягає у забороні або обмеженні певних видів господарювання. Діяльність людини в межах господарської зони має не вступати в протиріччя з завданнями НПП в цілому, а бути спрямованою саме на їх успішне виконання.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність функціонального зонування території національних природних парків?
2. Яке призначення рекреаційної зони НПП?
3. Як запобігати надлишковому рекреаційному пресингу на територіях НПП?

Лекційне заняття 5

ТЕМА. НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ ПОЛІССЯ, ЛІСОСТЕПУ, СТЕПУ, УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ТА КРИМУ

Зміст

1. Національні природні парки Полісся
2. Національні природні парки Лісостепу
3. Національні природні парки Степу України
4. Національні природні парки Українських Карпат

1. Національні природні парки Полісся

Шацький національний природний парк площею 48977 га розташований неподалік від кордону з Білоруссю та Польщею²⁷. За фізико-географічним районуванням парк належить до області Волинського Полісся. На території парку є 24 озера, найбільше з яких озеро Світязь (площа 24,2 км², максимальна глибина 58,4 м). Це найглибше озеро на території України. Озера парку мають карстове та льодовикове походження. На території Шацького НПП зустрічаються кінцеві морени, виражені в рельєфі у вигляді горбів і пасом, а також водольодовикові, алювіальні, карстові й еолові форми рельєфу. Ліси займають 50% території, переважно це соснові ліси (в основному зеленомохові та чорницеві), багато також вільхових та березових лісів. Велику площу займають води та луки. Значну цінність мають болота парку, серед яких переважають евтрофні осокові. Наявні у парку також мезотрофні та оліготрофні болота. Найрідкіснішими видами флори є меч-трава болотна, молодильник озерний, лікоподієлла заплавна. Для фауни характерне значне багатство гідрофільних видів птахів. У парку трапляється ропуха очеретяна, занесена до Червоної книги України, яка на території України поширена лише у західній частині країни.

Деснянсько-Старогутський національний природний парк площею 16215,1 га знаходиться на півночі Сумської області²⁸. За фізико-географічним районуванням України ця територія належить до області Новгород-Сіверського Полісся. Територія парку поділяється на дві частини, що з'єднані між собою

²⁷ Шацький НПП створений у 1983 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

²⁸ Деснянсько-Старогутський НПП створений у 1999 році, підпорядкований Мінекоресурсів України

вузькою смугою. Придеснянська частина парку являє собою заплавну та першу надзаплавну (борову) тераси Десни. В заплаві переважає лучна рослинність, багато боліт і водойм. Борова тераса добре розвинена, зайнята сосновими лісами, але більша її частина не увійшла до парку. Інша частина парку, що носить назву Старогутської, розташована у межах лісового масиву на давніх терасах Десни, який є південною частиною великого лісового масиву, що знаходиться в основному в Брянській області Росії. Тут переважають соснові ліси, меншу площу займають березові, вільхові та дубові ліси. Як і в Поліському природному заповіднику, тут трапляються бореальні види тварин, рідкісні для України - заєць білий, сич волохатий, глухар, інколи з території Росії заходить бурий ведмідь. Цінним об'єктом придеснянської частини парку є поселення великого тушканчика. В перспективі Деснянсько-Старогутський НПП має стати українською частиною українсько-російського міждержавного резервату "Брянські та Старогутські ліси".

2. Національні природні парки Лісостепу

Національний природний парк "Яворівський" площею 7078,6 га знаходиться у Львівській області в Розтоцько-Опільській фізико-географічній області²⁹. На півдні національний парк межує з природним заповідником "Розточчя". Парк є поєднанням типових і унікальних лісостепових ландшафтів із чисельними водно-болотними угіддями в районі Головного європейського вододілу. Рослинність парку майже повністю лісова. В лісах переважають сосна, бук, дуб звичайний. Цікавими є острівні реліктові осередки смереки та явора, які збереглися на північно-східній межі свого ареалу. На території Яворівського національного природного парку виявлено 714 видів судинних рослин, 21 з яких занесено до Червоної книги України, 15 видів знаходяться під охороною Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES), 2 види під охороною

²⁹ Яворівський НПП створений у 1998 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

Бернської конвенції. За час діяльності Яворівського НПП на його території виявлено 299 видів хребетних тварин, 51 вид з яких занесено до Червоної книги, 12 – до Європейського червоного списку та 246 видів підлягають особливій охороні згідно з Бернською конвенцією. Серед рідкісних видів рослин особливо цінним є зростання ендемічного виду товстянки двоколірної. Рослинний і тваринний світ, в цілому, дуже подібні на рослинний і тваринний світ природного заповідника "Розточчя", але дещо бідніші внаслідок меншої представленості лучної і болотної рослинності.

Національний природний парк "Подільські Товтри" має площу 261 316 га³⁰. Це найбільший національний природний парк України. Він знаходиться в південно-західній частині Хмельницької області. Це високоосвоєна територія. Неприродні території (в основному орні землі та населені пункти) займають біля 80% території. Найкраще збереженими є території Товтрової гряди та глибоко врізаних долин Дністра і його приток. На території парку багато цінних геологічних пам'яток, зокрема "Китайське відшарування", яке є еталонним розрізом силурійських відкладів. Природна рослинність представлена переважно дубово-грабовими, грабово-ясеновими і кленово-ясеновими лісами. Значну площу в північній частині парку займають букові ліси, які тут знаходяться на східній межі ареалу. Великим є різноманіття степової рослинності. НПП "Подільські Товтри" – найбагатша за загальною кількістю видів судинних рослин природно-заповідна територія України (1543 види). Великою є і кількість видів рослин з Червоної книги України (49). Найбільш соцологічно цінними з них є бруслина карликова, сон великий, шивереція подільська, цибуля коса, цибуля переодягнена. На території парку багато цінних історико-культурних об'єктів: Бакотський печерний монастир, Кам'янець-Подільська фортеця (XI—XII ст.), Домініканський (XIV ст.), Францисканський (XIV ст.) монастирі та ін.

³⁰ НПП "Подільські Товтри" створено згідно з Указом Президента України 1996 року, він підпорядкований Мінекоресурсам України.

НПП “Білоозерський” створено на території ПереяславХмельницького району Київської області та Канівського району Черкаської області на площі 7014,44 га. Територія належала Державній організації “Лісове господарство “Білоозерське””, яка підпорядкована Державному управлінню справами. Загальна площа ДО “ЛГ “Білоозерське”” становить 26428 га, із них: у Київській області – 16873 га, у Черкаській – 9547га. На території НПП “Білоозерський” переважає лісова рослинність. Більшу частину території (70%) займають соснові ліси, поширені по всій території. Наступні за площею (30%) – це дубові ліси, поширені на півночі та півдні парку.

3. Національні природні парки Степу України

Національний природний парк “Святі Гори” площею 40439 га розташований в середній течії р. Сіверський Донець й знаходиться у двох фізико-географічних областях – Донецької височини та Старобільської області відрогів Середньоруської височини³¹. Територія національного парку відзначається високим ландшафтним різноманіттям. До складу парку входять заплава Сіверського Донця, перша надзаплавна тераса (на лівому березі) та плакорні ділянки на правому березі, Найбільшу площу займають культури сосни звичайної, якими зайнята більша частина надзапавної тераси. На плакорних правобережних ділянках поширені широколистяні ліси з переважанням дуба звичайного, є заплавні дубові та заболочені чорновільхові ліси. Особливо цінними є ліси сосни крейдяної. Степова рослинність займає незначну площу. Дуже своєрідною є рослинність крейдових відслонень, де зростає багато ендемічних видів рослин. Луки та трав’яні болота трапляються здебільшого у заплавах. Є в парку і цінні пам’ятки культури, зокрема, крейдяна печерна церква XI-XII ст. і архітектурний комплекс Святогірського Успенського монастиря XVII-XIX ст.

³¹ НПП “Святі гори” створений у 1997 році, підпорядкований Мінекоресурсам України.

Азово-Сиваський національний природний парк площею 52154 га (в т.ч. 8469 га суші) включає широку островоподібну косу Бірючий острів, острови на Сиваші та акваторію Азовського моря, в тому числі затоки Сиваш³². На Бірючому острові переважають піщані степи, а у зниженнях – луки, галофітна та водна рослинність. На островах Сиваша збереглися справжні степові ценози, в тому числі ковилові, та різноманітна галофітна рослинність. У флорі багато ендемічних видів – житняки кімерійський і пухнастоквітковий, мак азовський, чебреці дніпровський і узбережний, покісниця сиваська та ін. Фауна характеризується великою кількістю рідкісних видів, наявністю великих сезонних скупчень птахів. Центральний Сиваш, велика частина якого входить до НПП, є водно-болотним угіддям міжнародного значення (Рамсарська конвенція). На Бірючому острові висока чисельність акліматизованих до створення парку копитних – благородних оленів, ланей, муфлонів, куланів.

Національний природний парк “Меотида” створений згідно з Указом Президента України в грудні 2009 р. на основі регіонального ландшафтного парку “Меотида”, створеного рішенням Донецької обласної ради у 2000 р., у склад якого у 2004 р. увійшов регіональний ландшафтний парк “Половецький степ”, створений рішенням Донецької обласної ради у 2000 р. НПП “Меотида” має площу 20720,9 га і включає в себе окремі ділянки територій і акваторій, розташованих у трьох районах Донецької області: Володарському, Першотравневому і Новоазовському. Площа акваторій парку становить 14377,2 га (69,4%), а площа суходольних ділянок – 6343,7 га (30,6%). Рослинність парку представлена різнотравно-типчаковоковилевими степами та їх петрофітним і геміпсамофітним (на косах) варіантами, луками, галофітними, літоральними, синантропними, прибережно-водними і водними угрупованнями. Значну площу у межах парку займають лісонасадження та захисні лісосмуги (близько 1000 га), а також сільськогосподарські угіддя з

³² Азово-Сиваський НПП створений у 1993 році, з 1927 року ця територія входила до заповідника “Надморські коси”, з 1957 до 1993 року мав статус заповідно-мисливського господарства.

сегетальною рослинністю (до 800 га). Прибережно-водна та водна рослинність займають близько 700 га території парку, лучна і галофітна – бл. 500 га, степова рослинність – бл. 2400 га (в тому числі геміпсамофітних степів – бл. 200 га, петрофітних – бл. 1400 га), болотна – бл. 700 га, літоральна – бл. 400 га, рудеральна – бл. 60 га. До складу флори НПП “Меотида” входять 33 види, занесені до Червоної книги України, 11 – до Червоної книги МСОП, 20 – до Європейського Червоного списку (1991), 2 – до Додатку I Бернської конвенції. Разом – 52 види.

НПП “Олешківські піски” знаходиться на боровій терасі Нижнього Дніпра в Цюрупинському (Новомаячківська селищна рада та Подокалинівська, Абрикосівська, Великокопанська й Раденська сільські ради), Голопристанському (Виноградівська і Малокопанська сільські ради) районах та Новокаховській (Райська сільська рада) міськраді Херсонської області. НПП створено Указом Президента України № 221/2010 від 23 лютого 2010 р. Згідно цього Указу площа НПП становить 8020,36 га, в т.ч. в постійному користуванні 5222,30. Залежно від рельєфу, рівнів зволоження та засолення на території НПП поширена піщано-степова, лісова, лучна, степоволучна, галофітно-лучна, солончакова, болотна та водна рослинність. Флора парку є досить репрезентативною відносно Нижньодніпровського піщаного масиву. Тут зосереджено понад 500 видів судинних рослин. Значну участь у складі флори беруть раритетні види. До Червоної книги України занесено 16 видів рослин, виявлених на території парку, до Червоного списку МСОП – 4, до Європейського Червоного списку – 7, до Додатку I Бернської конвенції – 2 (разом до чотирьох переліків – 24 види).

Національний природний парк “Бузький Гард” створений у 2009 р. на території Арбузинського, Братського, Вознесенського, Доманівського та Первомайського районів Миколаївської області. Парк розташований в долині р. Південний Буг від м. Первомайськ до смт Олександрівка Вознесенського району, а також в долині р. Велика Корабельна від с. Благодатне до с. Семенівка Арбузинського району (основна частина) та р. Мертвовод від с.

Петропавлівка Братського району до с. Актове Вознесенського району, включаючи долину р. Арбузинка від с. Трикрати до с. Актове (відокремлена ділянка). Загальна площа території парку становить 6138,13 га, в тому числі 2650,85 га земель, що надаються парку у постійне користування, і 3487,28 гектара земель, що включаються до його складу без вилучення у власників земельних ділянок та землекористувачів. На території парку природна лісова рослинність фрагментарна і представлена дубовими (з *Quercus robur*) байрачними лісами, що збереглися на схилах річкових долин та балок, і заплавними лісами з переважанням тополь білої (*Populus alba*) і чорної (*Populus nigra*), вільхи чорної (*Alnus glutinosa*), верб ламкої (*Salix fragilis*) і білої (*S. alba*) у заплавах та днищах балок. У рослинності національного парку представлено 11 рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

4. Національні природні парки Українських Карпат

Карпатський національний природний парк площею 50303,0 га знаходиться в Івано-Франківській області³³. Він розташований на північно-східному макросхилі Українських Карпат. Територія парку охоплює верхню частину басейну р. Прут. До складу парку входять частини Чорногорського хребта, Ясинсько-Верховинської міжгірної улоговини та Скибових (Зовнішніх) Горган. На території парку представлені пояси букових лісів, ялинових лісів, субальпійський, а також фрагментарно на найвищих вершинах – альпійський. Виражена смуга криволісся з переважанням сосни гірської, душекії зеленої, ялівцю сибірського. Найбільшу площу займають ялинові ліси. Значну площу мають післялісові луки. Флора парку включає багато східнокарпатських і карпатських ендеміків, а також низку арктоальпійських видів. Карпатський НПП є найбагатшою природно-заповідною територією Українських Карпат за кількістю "червонокнижних" видів (78), що пояснюється хорошою представленістю поясів субальпійської та альпійської

³³ Карпатський НПП створений у 1980 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

рослинності, де сконцентрована велика кількість видів з Червоної книги України.

Національний природний парк "Синевир" площею 40696 га знаходиться на південно-західному макросхилі Карпат (у Закарпатській області) на висотах 550-1719 м над рівнем моря³⁴. До парку входять території, що належать до двох фізико-географічних областей - Вододільно-Верховинської (Внутрішні Горгани та Воловецько-Міжгірна Верховина) і Полонинсько-Чорногорської. Переважають ялинові ліси, значну площу займають ліси з домінуванням бука. Назва парку походить від відомого гірського озера Синевир, яке здавна привертає увагу туристів. Характерними для парку є гірські болота, де зростають такі рідкісні види, як лікоподієлла заплавна, журавлина дрібноплода, шейхцерія болотна.

Національний природний парк "Сколівські Бескиди" площею 35684,0 га розташований в західній частині північно-східного макросхилу Українських Карпат (Львівська область) у басейнах річки Стрий та її притоки Опір³⁵ на висотах 500-1200 м над рівнем моря (область Зовнішніх Карпат). Найбільшу площу займають букові, в тому числі ялицево-букові ліси. Є невеликі ділянки лісів з домінуванням граба, дуба звичайного та липи серцелистої. Природні ялинові ліси переважно приурочені до виходів пісковиків.

Ужанський національний природний парк площею 39159 га знаходиться на південно-західному макросхилі Карпат (Закарпатська область) на висотах 400-1250 м над рівнем моря на кордні з Польщею і Словаччиною³⁶. Його територія належить до фізико-географічних областей Вододільно-Верховинської та Полонинсько-Чорногорської. Рослинність парку представлена переважно буковими та ялицево-буковими лісами. Поширені тут ялинові, ялицеві, грабові та дубові ліси. Характерними для парку є яворово-

³⁴ НПП "Синевир" був створений у 1989 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

³⁵ НПП "Сколівські Бескиди" створений у 1999 році, підпорядкований Держкомлісгоспу України.

³⁶ Ужанський НПП створений у 1999 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

букові ліси. Вище лісового поясу знаходиться смуга криволісся з переважанням душекії зеленої. НПП Ужанський є складовою трилатерального (українсько-польсько-словацького) біосферного резервату “Східні Карпати”.

Національний природний парк “Гуцульщина” площею 32271,0 га знаходиться в східній частині Українських Карпат (Івано-Франківська область)³⁷. Більша частина парку належить до області Зовнішніх Карпат, менша частина парку - до Передкарпаття. Гірські пасма тут мають широкі гребені та відносно похилі схили. Між ними пролягають широкі міжгірні улоговини. Переважають букові ліси, в Передкарпатській частині поширені ліси з домінуванням дуба звичайного, є ділянки ялинових лісів.

Національний природний парк "Вижницький" площею 7928,4 га також знаходиться в східній частині Українських Карпат, в межах Чернівецької області³⁸. Він репрезентує низькогірну частину Зовнішніх Карпат з переважаючими висотами 500-1000 м н.р.м. Невелика частина парку належить до фізико-географічної області Передкарпаття. Переважають у парку букові та ялицеві ліси, менш поширені ялинові ліси. Є у парку ліси з домінуванням дуба скельного.

³⁷ НПП “Гуцульщина” створений у 2002 році, підпорядкований Мінекоресурсів України.

³⁸ НПП "Вижницький" створений у 1995 р., підпорядкований Мінекоресурсів України.

Лекційне заняття 6

ТЕМА. РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ. ЗАКАЗНИКИ. ХАРАКТЕРИСТИКА, СТРУКТУРА, ЗНАЧЕННЯ.

Зміст

1. Загальна характеристика регіональних ландшафтних парків
2. Завдання РЛП
3. Критерії для вибору території з метою створення РЛП
4. РЛП різних регіонів України
5. Загальна характеристика заказників
6. Типи заказників
7. Режим охорони на території заказників

1. Загальна характеристика регіональних ландшафтних парків

Багаторічний досвід створення та функціонування національних парків у різних державах світу доводить, що їх можливості як місць відпочинку є обмеженими. Головною причиною цього обмеження є виконання НПП переважно природоохоронних функцій. Через це в багатьох індустріальних країнах виникла потреба організації нової, додаткової до національного парку, категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення – природних парків. Такі парки мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НП, й задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. Природний парк як окрема категорія охоронних об'єктів був виділений на I Всесвітньому конгресі з національних парків, що відбувся в Сіетлі (США) у 1962 р.

Існує великий міжнародний досвід функціонування таких парків, які в різних країнах мають назву природних, ландшафтних, регіональних тощо. В Україні заповідні об'єкти цієї категорії називаються регіональними ландшафтними парками (далі - РЛП).

Вперше ідею регіональних природних парків як нову форму територіальної охорони висвітлюють К.І. Геренчук та С.М. Стойко (1976). Питаннями організації регіональних ландшафтних парків займалася група авторів на чолі з проф. Т.Л. Андрієнко (1996), а в 2004 р. нормативно-правовим забезпеченням та розвитком діяльності цих парків. Професор Л.П. Царик при

оптимізації природоохоронної системи Поділля великої уваги приділяє регіональним ландшафтним паркам і наголошує на збільшенні їхньої кількості, так як РЛП є одним з основних екомережеформуючих вузлів регіонального рівня (2009).

РЛП як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні РЛП “Дністровський каньйон” у Тернопільській області. Як категорія природно-заповідного фонду РЛП був введений в нашої країні 1992 року Законом України “Про природно-заповідний фонд України”.

Регіональні ландшафтні парки в Україні є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції.

Основними цільовими функціями РЛП є: природоохоронна (збереження особливостей і краси ландшафту, цінних природних комплексів та об'єктів), охорона пам'яток культури і історії, рекреаційна (організація відпочинку і збереження високих рекреаційних якостей середовища), освітньо-пізнавальна (сприяння екологічній освіті, виховання патріотичного ставлення до рідної природи, культури та історії).

РЛП є об'єктами місцевого підпорядкування і створюються за рішенням обласної ради, можливо двох або більше областей, якщо парк розташований на території декількох адміністративних областей. Після прийняття рішення про створення парку створюється дирекція та формується штат співробітників.

За даними Державної служби заповідної справи станом на 01.01.2010 року на території України нараховувалось 55 РЛП загальною площею 639,5 тис. га, що становить 1,1% від площі України. Частка площі регіональних ландшафтних парків в структурі природно-заповідного фонду України

становила 18,3%. Середня площа парку по Україні приблизно становить 12 тис. га. Найбільшим за площею є РЛП “Сеймський” площею 98857,9 га, який знаходиться в Сумській області, найменший регіональний ландшафтний парк “Богуславль” площею 7,5 га знаходиться в місті Києві.

2. Завдання РЛП

Основними завданнями регіональних ландшафтних парків є збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів, відтворення порушених природних комплексів, створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах, сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Придатність певної території для створення РЛП визначається його функціями та завданнями і залежить від наявності природних, культурних та історичних цінностей, можливостей проведення на їх базі екологічного виховання, різних видів рекреації, оздоровлення. Відповідно, бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінені природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону), природні екотопи з цінним рослинним і тваринним світом. Територія парку має бути “екологічно чистою”, тобто характеризуватись відсутністю значного забруднення території, не містити (та не відчувати вплив ззовні) виробництв, діяльність яких призводить до погіршення стану довкілля та зниження її рекреаційної, оздоровчої і природоохоронної цінності. На території РЛП мають бути об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації, мати освітню та виховну цінність.

На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст. В цих умовах РЛП мають переваги саме як організаційна форма охорони природи: дозволяють враховувати роздробленість території, перетвореність природних умов, високі антропогенні навантаження, а також створюють передумови збереження невеликих, але досить добре збережених і цінних природних комплексів. Крім того, в цих умовах найбільш повно проявляються

соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Загальною тенденцією у функціонуванні заповідних об'єктів РЛП є розширення спектру їх функцій. До функцій рекреаційного використання та збереження мальовничих ландшафтів з часом долучаються функції охорони природних та історико-культурних об'єктів, сприяння соціальному і економічному розвитку території, узгодженому з функцією охорони природи, організація туризму, екологічної освіти місцевого населення і відвідувачів, а також проведення наукових досліджень і моніторингу.

Таким чином РЛП (ПП) є багатофункціональними заповідними об'єктами. Відповідно, основою для організації діяльності по їх охороні і використанню є функціональне зонування території. В Україні в межах РЛП можуть виділятися функціональні зони, з урахуванням тих самих вимог, що встановлені для територій національних природних парків. Тут можуть бути виділені такі зони: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська. Влаштування території РЛП здійснюється на основі Проекту організації території РЛП, охорони, відновлення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів.

Враховуючи щільність заселеності нашої країни, а також високий ступінь перетвореності ландшафтів, потреба в створенні РЛП в Україні є дуже значною. Потенціальні можливості для створення РЛП мають Українські Карпати, Прикарпаття та Західне Поділля, для яких характерні мальовничі ландшафти, багатий рослинний та тваринний світ, наявні мінеральні джерела, де збереглось багато археологічних та історико-культурних пам'яток. Багатством рекреаційного потенціалу відзначаються узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо важливим є створення РЛП у східній частині України, у зв'язку з її значною урбанізованістю. Актуальним є формування

мережі РЛП і для центральної частини України, де НПП досі відсутні. Водночас, саме в цьому регіоні є багато історико-культурних цінностей та місць, пов'язаних з історією нашого народу.

Формування мережі РЛП в Україні відбувається швидкими темпами. На 01.01.2002 р. уже в різних регіонах України діяло 37 РЛП (див. Додатки, табл. 2). Їх, загальна площа становить близько 500 тис. га, або 18% від площі ПЗФ та 0,8% від площі держави.

3. Критерії для вибору території з метою створення РЛП

Професор Андрієнко Т. Л. пропонує такі критерії для вибору території з метою створення РЛП:

- ✓ переважання на території відносно незміненого природного ландшафту – характерного або унікального для певних регіонів;
- ✓ відсутність на території, яка пропонується для створення парку, великих промислових центрів, значного забруднення природних комплексів тощо – тобто територія не повинна мати значного ступеня екологічної загрози;
- ✓ наявність на території осередків природних екотопів з цінним рослинним та тваринним світом, на яких встановлений охоронний режим (заказників, заповідних урочищ, пам'яток природи), або ділянок, на яких можливе створення таких об'єктів;
- ✓ привабливість території для населення (її ландшафтний та історико-культурний імідж) з метою проведення регламентованої рекреації і екотуризму;
- ✓ наявність історичних та культурних цінностей, місць, пов'язаних з минулим нашого народу, центрів народних ремесел та ін.;
- ✓ важлива роль території, як частини більш широких територіальних природоохоронних мереж (екологічної мережі, прикордонних природоохоронних смуг, мережі цінних водно-болотних угідь тощо);

- ✓ можливість організації на цій території наукового, екологічного, мисливського, рибальського туризму, а також природоохоронних екскурсій (в перспективі – по прокладеній мережі стежок);
- ✓ велике екологічне значення території майбутнього парку у відповідному природному регіоні – насамперед, для регіонів зі значним антропогенним навантаженням.

4. РЛП різних регіонів України

Регіональний ландшафтний парк «Міжрічинський».

Розташування: Чернігівська область, Козелецький район, с. Отрохи.

Площа: 78753,95 га

Основну частину території парку займають ліси, поширені також заплавні луки та болота. Особливу цінність складають тайгові угруповання – сосняки із суцільним покривом оленячого моху та журавлино-мохові болота із сосновим рідколіссям.

На території парку відмічено місцезростання 21 виду рідкісних рослин, що занесені до Червоної книги України (береза низька, верба чорнична, лікоподієла заплавна, шейхцерія болотяна, дифазіаструм сплюснутий, багато представників родини обхідних). Зростають також 20 видів рослин, які є регіонально рідкісними (журавлина болотяна, багно звичайне, андромеда, півники сибірські, ялівець звичайний тощо). На болотах можна знайти цікаву комахоїдну рослину – росичку. На території парку виявлено 9 рідкісних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України. В парку охороняються вікові дерева.

На території парку зустрічаються 39 рідкісних видів тварин, занесених до Червоної книги України. Серед них найбільш відомі лелека чорний, скопа, шуліка рудий, зміїд, підорлик великий. Орлан-білохвіст, лунь польовий, сичик-горобець, журавель сірий, кулик-сорока, сірий сорокопуд, горностай, борсук, видра. Гордістю і окрасою парку є рись, що вже тривалий час живе і розмножується на території, що охороняється. Під час міграції зустрічались

червоновола казарка та лежень. У водоймах можна зустріти міногу українську та стерлядь. Звичайними представниками фауни парку є лось, козуля, олень благородний, кабан, заєць-русак, бобр, ондатра, єнотовидний собака, лисиця, вовк, лісова та кам'яна куниця, норка американська, тхір чорний. Із птахів – тетерук, вальдшнеп, лебідь-шипун, гуска сіра, різні види куликів.

Природоохоронне значення парку полягає в тому, що він є однією із ключових територій Всесвітньої екологічної мережі, розміщується на перетині Дніпровського та Поліського екокоридорів, сприяє збереженню та відтворенню біорізноманіття.

Регіональний ландшафтний парк "Надсянський" оголошений рішенням Львівської облради від 31.07.1997 № 209. Загальна площа території складає 19428,0 га, у т.ч. площа ДЛФ 4446,0га. РЛП "Надсянський" як частина Міжнародного польсько-словацько-українського біосферного резервату (заповідника) "Східні Карпати" включає в себе ліси держлісфонду Боринського лісгоспу (Боринське лісництво), які прилягають до польського ландшафтного парку "Долина Сяну". Регіональний ландшафтний парк створено з метою збереження цінних корінних ялицево-смерекових насаджень, природних комплексів, ландшафтів, пам'яток архітектури. Для цього району характерними є букові, ялицево-букові та букова-ялицеві ліси. Парк розташований у межах двох паралельних гірських хребтів по обидва боки Головного Європейського вододілу, який розділяє басейни двох великих європейських рік – Сяну (басейн Балтійського моря) та Дністра (басейн Чорного моря).

Регіональний ландшафтний парк «Приінгульський» Площа: 3152,7 га Розташування: Миколаївська область, Новобузький район. Мета створення РЛП «Приінгульський» – збереження в природному стані ділянки долини р. Інгул з її типовими та унікальними природними комплексами, фрагментами цілинного степу, гранітними відслоненнями, водотоками, лісовими насадженнями та ін. ериторія РЛП «Приінгульський» – це середовище

існування багатьох рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, занесених до списків спеціальної охорони. Тут зростають астрагал блідий, оставник одеський, льонок Біберштейна, очиток Борисової, пустельниця жорстка, які охороняються відповідно до Червоного списку Міжнародної спілки охорони природи. Більше 20 видів рослин, які тут зростають, занесено до Червоної книги України, це – брандушка різнобарвна, дрід скіфський, карагана скіфська, тюльпани бузький та дібровний, півники понтичні, рябчик руський, сім видів ковил та ін. З рідкісних для Миколаївщини рослин тут відмічені півники солелюбні, ломиніс цілолистий, кермек широколистий, деревій тонколистий та ін. В парку зберігаються сім рослинних угруповань, які занесені до Зеленої книги України. На цій заповідній території мешкає близько 2000 видів комах, 18 видів риб, 3 види земноводних, 5 видів плазунів, понад 100 видів птахів, 19 видів ссавців. Серед рідкісних та зникаючих видів тварин, що перебувають під охороною держави, зустрічаються поліксена, махаон, сколія-гігант, ксилокопа звичайна, жовтобрюх, канюк степовий, тхір степовий, видра річкова та ін.

5. Загальна характеристика заказників

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів і мають суттєве значення в мережі її ПЗФ.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Вони виконують функції збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу. Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських “червоних” переліків), території, на яких зберігаються

рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісогосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказниками місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

6. Типи заказників

Залежно від цільового призначення та необхідного режиму охорони заказники поділяються на типи, зміст яких наведено в табл.

Таблиця. Типи заказників

Тип заказників	Призначення заказників
ландшафтні	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів)
лісові	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладну цінність
ботанічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань
загальнозоологічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин, (підвидів, популяцій)
орнітологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів, (підвидів, популяцій), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграцій
ентомологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також

	рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах
іхтіологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риб, (підвидів, популяцій) в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі
гідрологічні	призначені для збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських)
загальногеологічні	призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів і інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту)
палеонтологічні	призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення
карстово-спелеологічні	призначені для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни

Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт в цілому, або ентомофауна, іхтіофауна, окремий вид тощо. Зрозуміло, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

7. Режим охорони на території заказників

Особливості режиму конкретного заказника визначаються на підставі обстеження території та наукового обґрунтування і визначаються комплексом факторів, зокрема: конкретною метою охорони, станом природних комплексів, впливом ззовні тощо. Тому режими різних заказників можуть значно різнитись.

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами, тут дозволяються ті види господарювання й в тих обсягах та в строках, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони. Може бути ситуація, коли

заборона якогось виду користування ресурсами розповсюджується на частину території заказника.

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів і тоді заказник знаходиться у віданні місцевих рад (сільських, селищних, міських). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для здійснення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках (як і пам'яток природи та заповідних урочищ) покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника.

Слід підкреслити, що заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України. Завдяки великому різноманіттю, багаточисельності та розміщенню в різних за природними і соціально-економічними умовами регіонах, вони фактично являють собою систему підтримки заповідників та НПП, яка підвищує ефект діяльності останніх.

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі (станом на 1.01.2002 р.) 2556 заказників, із яких 283 мають загальнодержавне значення. Частка кількості заказників від загальної кількості територій і об'єктів ПЗФ становить близько 36%, а їх загальна площа – близько 40% від площі ПЗФ і 1,7% від площі держави. Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах – від 1 га до десятків тисяч га. Близько 80% заказників загальнодержавного значення мають площі в діапазоні 100 – 10000 га, біля 18% – до 100 га. Найбільшим серед них є ландшафтний заказник «Сулинський» (Полтавська та Черкаська області), площею 31161,3 га.

Лекційне заняття 7

ТЕМА. БОТАНІЧНІ САДИ, ДЕНДРОЛОГІЧНІ ТА ЗООЛОГІЧНІ ПАРКИ, ПАРКИ-ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА

Зміст

1. Загальна характеристика ботанічних садів
2. Дендрологічні парки
3. Зоологічні парки
4. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

1. Загальна характеристика ботанічних садів

Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку XIX століття. У 1804 році був закладений ботсад при Харківському університеті, у 1806 р. – при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році – Нікітський ботанічний сад у Криму. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної та господарської цінності їх територій та колекцій, ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, тоді як ботанічним садам місцевого значення статус науково-дослідної установи може бути наданий у встановленому порядку.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у постійне користування.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального закладу. Для

управління ними створюються спеціальні адміністрації, в складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал й служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

На ботанічні сади покладається виконання таких основних завдань: збереження в штучних умовах колекцій живих рослин (особливо рідкісних і зникаючих видів) й інших ботанічних об'єктів, що мають наукове, навчальне, економічне і культурне значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення учбово-педагогічної і науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки й охорони природи, рослинництва і селекції, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

До основних напрямків наукових досліджень, що здійснюються ботанічними садами відносяться: організація спеціальних експозицій, колекційних і експериментальних ділянок, розплідників, гербаріїв, допоміжних лабораторій, організація експедицій і участь в експедиціях інших установ з метою вивчення і мобілізації рослинних ресурсів і поповнення колекційних фондів, створення насінних фондів, обмін насіннями і живими рослинами з різними установами й організаціями, первинне вирощування, селекція і розмноження нових цінних у господарському відношенні видів рослин природної флори і інтродукованих культурних рослин для їхнього впровадження в різні галузі господарства, розробка наукових основ і методів захисту інтродукованих рослин від шкідників і хвороб, розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури, проведення наукових конференцій і нарад, публікація наукових праць, каталогів насіння рослин, видання науково-популярної літератури, путівників і інших посібників, пов'язаних з науково-дослідною роботою і популяризацією діяльності ботанічних садів.

БОКС 3.5. Охорона *insitu* та охорона *exsitu*

Останнім часом, коли все більше видів рослин стають рідкісними та спостерігається скорочення площ, на яких існує природна рослинність, усе більшої актуальності набувають активні форми збереження біорізноманіття. За умов інтенсивного господарювання, охорона видів *insitu* (в природі), хоча природно є ідеальним заходом, не завжди може гарантувати їх подальше існування і історичний розвиток. Тому з'явився новий науковий напрямок, який називається охороною *exsitu* – який полягає у збереженні фітогенофонду за межами природних ареалів рослин в штучних умовах у вигляді живих рослин, насіння, культури тканин чи клітин з метою їх подальшої інтродукції і репатріації в природне середовище. Цю роль виконують ботанічні сади. В багатьох з них формуються штучні фітоценози, так звані ботаніко-географічні ділянки, де проводяться дослідження і опрацьовуються методики відновлення популяцій, що вимирають.

В межах території ботанічного саду забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій рослин. З огляду на багатофункціональність ботанічних садів, для забезпечення їх нормального функціонування, необхідного режиму охорони й ефективного використання, в межах їх території можуть бути виділені функціональні зони: експозиційна (призначена для проведення екскурсій та лекцій, ознайомлення відвідувачів з експозиціями ботсаду, прогулянок), наукова (призначена для розміщення експериментальних ділянок, колекцій тощо та проведення науково-дослідних робіт), заповідна (призначена для експериментів, наприклад, з інтродукції рідкісних і зникаючих видів рослин, для збереження особливо рідкісних та цінних видів тощо, відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведення наукових спостережень), адміністративно-господарська, де розміщені службові та господарські приміщення, здійснюється господарська діяльність.

Влаштування території, виділення зон різного призначення, конкретні задачі, науковий профіль, особливості режиму охорони і використання території визначаються при розробці Проекту організації території ботанічного саду.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 22 ботанічних сади, що мають статус об'єктів ПЗФ, із них 17 мають загальнодержавне значення.

2. Дендрологічні парки

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.

Основні завдання, а також напрямки науково-дослідної роботи в дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, що і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій. На ній може бути проведене зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Дендропарки загальнодержавного значення визначені законодавством як науково-дослідні природоохоронні установи, для управління якими мають створюватись спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони, господарського обслуговування. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – “Тростянець”, “Софіївка”, “Олександрія”, “Веселі Боковеньки”, Сирецький, інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 35 дендрологічних парків, які мають статус об'єктів ПЗФ, із них 19 мають загальнодержавне значення.

Серед дендропарків загальнодержавного значення 9 засновані у 50-70 роках двадцятого століття, інші 10 - створені на базі старовинних парків, закладених у XVIII-XIX ст. Від старовинних парків, що віднесені до парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони відрізняються головним чином тим, що є науково-дослідними установами або слугують базою для здійснення наукових досліджень з проблем лісівництва, дендрології та паркового будівництва для лісогосподарських підприємств, вищих навчальних закладів тощо.

Особливу увагу серед них привертають такі знамениті, як “Олександрія” (м. Біла Церква), “Софіївка” (м. Умань), “Тростянець” (Чернігівська область), “Веселі Боковеньки” (Кіровоградська обл.), “Асканія-Нова” (Херсонська обл.) тощо, які вважаються справжніми перлинами паркової архітектури та дендрології.

3. Зоологічні парки

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. До складу природно-заповідного фонду України ця категорія була введена 1983 року.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної і господарської цінності колекцій, зоопарки, як об'єкти ПЗФ, **можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.** Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами. Земельні ділянки, на яких вони розташовані, вилучаються з господарського використання і надаються зоопаркам в постійне користування.

Порядок діяльності кожного зоологічного парку загальнодержавного значення, особливості природоохоронного режиму та функціонування, його охорона регулюються індивідуальним положенням, яке розробляється на основі “Положення про зоологічний парк загальнодержавного значення”, затвердженого спільним наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Міністерства культури і мистецтв України від 20.02.98 р. № 21/46. До **основних завдань** зоологічних парків відносяться: формування та утримання колекцій тварин, широкий показ їх населенню, збереження і відтворення в штучних умовах видів тварин, яким загрожує зникнення, в першу чергу видів, занесених до Червоної книги України і міжнародних “червоних” переліків, а також інших видів, що мають велике наукове і культурно-просвітнє значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення навчально-виховної і культурно-освітньої роботи в галузі екології та охорони природи, зоології, етології, тваринництва, звірівництва і мисливського господарства, поширення еколого-освітніх знань, здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для відпочинку населення, при збереженні сприятливих умов утримання тварин.

Зоологічні парки, як науково-дослідні установи здійснюють свою **наукову діяльність за такими основними напрямками:**

- розробка наукових основ утримання та відтворення диких тварин у неволі,
- розведення диких тварин, особливо рідкісних і зникаючих видів, з метою збереження їхнього генофонду,
- розробка найбільш ефективних форм і методів експозиційної науково-просвітньої роботи,
- публікація наукової і популярної літератури, що відображає всі сторони діяльності зоологічного парку (наукові праці, путівники, інформаційні матеріали, довідники, проспекти екскурсій і лекцій, листівки, афіші, плакати, фотоальбоми).

З метою забезпечення виконання зоологічними парками їх різнопланових завдань виділяються такі **функціональні зони**: експозиційна (призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях), наукова (призначена для проведення науково-дослідних робіт) рекреаційна (призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку) та господарська, в якій розміщуються адміністративні та господарські приміщення й об'єкти.

Для цих зон встановлюються різні режими охорони, використання та відвідування, а облаштування території зоопарку здійснюється відповідно до Проекту організації його території.

На сьогодні в Україні є 12 зоологічних парків – об'єктів природно-заповідного фонду, з них 7 мають загальнодержавне значення.

4. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Залежно від ступеня унікальності, естетичної, наукової, природоохоронної, рекреаційної й оздоровчої цінності, збереженості первісної планувальної структури тощо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути **загальнодержавного чи місцевого значення**.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитись **як з вилученням, так і без вилучення земельних ділянок** у їх

власників або користувачів. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Проведення заходів щодо охорони і використання територій парків, їх утримання та реконструкція здійснюється за проектами організації території парків. Для кожного об'єкта має бути розроблено науково обґрунтований проект утримання та реконструкції (або консервації, реставрації, відновлення), при необхідності здійснено функціональне зонування територій з розробкою спеціальних режимів охорони і використання, визначенням допустимих норм рекреаційного навантаження.

Утримання парку в належному стані вимагає здійснення постійного догляду за насадженнями, а саме проведення санітарних рубок, рубок реконструкції та догляду з підсадкою, замість загиблих, дерев ідентичного видового складу, вжиття заходів щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів. За необхідності, при проектуванні на території парків можуть бути виділені функціональні зони, відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню (порушення паркових композицій, будівництво нових споруд, пошкодження рослинного та ґрунтового покриву, архітектурних форм і споруд, знищення диких тварин, застосування будь-яких інших видів нецільового використання території та природних ресурсів).

Забезпечення охорони, утримання в належному стані, дотримання встановленого режиму їх використання покладається на адміністрації парків, або на підприємства, установи й організації, на землях і у віданні яких знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України - це старовинні парки, створені у XVII-XIX століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин.

Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В наш час старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (і дендропарки) використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ. Зміна функцій старовинних парків призвела до перепланування окремих ділянок, будівництва споруд та об'єктів, не передбачених первісними проектами.

На сьогодні спеціальна адміністрація створена для управління тільки трьома видатними парками, розташованими в АР Крим – Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється підприємствами, установами, організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки (школами-інтернатами, технікумами, профтехучилищами та іншими навчальними закладами, лікарнями і диспансерами, санаторіями, колективними сільськогосподарськими та лісогосподарськими підприємствами, науково-дослідними інститутами і дослідними станціями тощо). Багато парків не мають безпосередніх землекористувачів, їх підпорядковано органам місцевого самоврядування. Відсутність спеціальних адміністрацій для управління парками призводить до того, що вони не забезпечуються належним доглядом за насадженнями та парковими спорудами.

Експлуатація парків в умовах інтенсивних рекреаційних навантажень і недостатнього догляду за насадженнями вносить суттєві зміни в загальну структуру цих природно-антропогенних комплексів. Для більшості парків актуальним є питання про проведення реконструкції насаджень, спрямованої на збагачення видового складу, відновлення первинних ландшафтів, повернення домінуючої ролі тим видам, які складали основу парку при його закладці, або у період розквіту.

Ще одним негативним моментом у проблемі збереження парків є випадки відчуження земельних ділянок парків та використання їх не за

призначенням: під забудову, городи тощо, що пов'язано з тим, що межі заповідних об'єктів не перенесені в натуру. Тому зараз на територіях багатьох старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є багато об'єктів, які змінюють їх історичний вигляд - стадіони та спортивні майданчики, споруди установ, яким підпорядковано парки, недобудовані споруди, приватна забудова та ін. Така ситуація викликає особливе занепокоєння, бо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва з повним правом можна вважати найбільш досконалим у естетичному відношенні видом перетвореного людиною ландшафту. Парки є не тільки територіями для відпочинку і прогулянок, а свого роду витворами мистецтва, які віддзеркалюють ставлення людини до природи й самі стають частиною довкілля.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 529 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 мають загальнодержавне значення.

Лекційне заняття 8

ТЕМА. ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Зміст

1. Загальна характеристика ПЗФ Полтавської області
2. НПП Полтавської області
3. Заказники Полтавської області

1. Загальна характеристика ПЗФ Полтавської області

Станом на 01.01.2025 природно-заповідний фонд (ПЗФ) Полтавської області налічує 400 територій та об'єктів загальною площею 144 189,2613 га, що складає 5,01 % від загальної площі області. З них 30 мають статус загальнодержавного значення: 2 національні природні парки, 20 заказників, 1 ботанічна пам'ятка природи, 1 ботанічний сад, 2 дендрологічних парки, 4 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Кількість територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення становить 370, з яких: 5 – регіональні ландшафтні парки, 165 – заказники (58 ландшафтних, 3 лісових, 39 ботанічних, 7 загальнозоологічних, 2 орнітологічних, 4 ентомологічних та 52 гідрологічних), 138 – пам'ятки природи (13 комплексних, 111 ботанічних, 2 зоологічних, 3 гідрологічних, 9 геологічних), 48 заповідних урочищ, 1 дендрологічний парк та 13 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Перелік територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення, розташованих у Полтавській області, станом на 01.01.2025

Категорії об'єктів ПЗФ	Об'єкти ПЗФ					
	загальнодержавного значення		місцевого значення		разом	
	кількість	площа, га	кількість	площа, га	кількість	площа, га
1	2	3	4	5	6	7
Національні природні парки ¹	2	22792,62			2	22792,62
Регіональні ландшафтні парки ²			5	53879,3635	5	53879,3635
Заказники, всього	20	41226,9	165	39306,5512	185	80533,4512
у тому числі:						
ландшафтні	9	32669,7	58	20115,8712	67	52785,5712

лісові			3	2373,7	3	2373,7
ботанічні	1	640	39	5266,94	40	5906,94
загальнозоологічні	1	785	7	1614,2	8	2399,2
орнітологічні	2	589,2	2	118,8	4	708
ентомологічні			4	167,3	4	167,3
гідрологічні	7	6543	52	9649,74	59	16192,74
Пам'ятки природи, всього	1	145	138	1751,8701	139	1896,8701
у тому числі:						
комплексні			13	115,34	13	115,34
ботанічні	1	145	111	1580,8601	112	1725,8601
зоологічні			2	7,42	2	7,42
гідрологічні			3	2,4	3	2,4
геологічні			9	45,85	9	45,85
Заповідні урочища			48	7188,5	48	7188,5
Ботанічні сади ³	1	18			1	18
Дендрологічні парки	2	20,9	1	7,6365	3	28,5365
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	4	442,5	13	179,64	17	622,14
Разом*		64645,92		102313,5613		166959,4813
Фактична площа ПЗФ	30	50958,62	370	93230,6413	400	144189,2613

Примітки:

1. з урахуванням площ територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення (3442,1 га та 10230,2 га), які увійшли до складу НПП "Пирятинський" та "Нижньосульський" відповідно;
2. з урахуванням площ ландшафтних заказників загальнодержавного значення "Білецьківські плани" (2980 га) та "Лучківський" (1620 га), які увійшли до складу РЛП "Нижньоворсклянський" та "Кременчуцькі плавні" відповідно, та площ заповідних територій та об'єктів ПЗФ місцевого значення, які увійшли до складу РЛП "Гадяцький" (4476,92 га), та з урахуванням площі ботанічної пам'ятки природи місцевого значення "Пустовітка", яка увійшла до складу РЛП "Диканський" (6,0 га);
3. з урахуванням площ ботанічної пам'ятки природи місцевого значення "Дубовий гай" (1 га) та частини заповідного урочища "Заяр'є" (14 га), які увійшли до складу Хорольського ботанічного саду загальнодержавного значення;

4. з урахуванням площ територій та об'єктів ПЗФ загальнодержавного та місцевого значення, які увійшли до складу інших категорій. <https://eko.adm-pl.gov.ua/pzf.htm> <https://eko.adm-pl.gov.ua/pzf25.pdf>

2. НПП Полтавської області

Національний природний парк «Пирятинський» розташований у північно-західній частині Полтавської області, у Пирятинському районі, в адміністративних межах Давидівської, Сасинівської, Березоворудської, Каплинцівської, Харківцевої, Дейманівської, Великокручанської, Грабарівської, Олександрівської сільських рад Пирятинського району та Пирятинської міської ради. Віддаленість парку від Києва – 150 км, від Полтави – 200 км. Район розташований на перехресті доріг, які пролягають до міст Києва, Харкова, Сум, Чернігова, Черкас, Полтави. Через Пирятин проходить залізнична колія, яка сполучає місто Пирятин з Прилуками та Гребінкою.

Регіон займає вигідне фізико-географічне положення. Рівнинна територія, помірно - континентальний клімат з достатньою кількістю опадів і тепла, чорноземні ґрунти, густа мережа доріг відкриває широкі можливості для рекреації і туризму в НПП «Пирятинський».

Загальна площа НПП становить 12028,42 га, в тому числі 5555,14 га земель надано парку в постійне користування, а 6473,28 га земель включено до його складу без вилучення у землекористувачів.

Територія парку складається з зближених кластерів, відстань між якими до 1 км, розташованих в долині р. Удай, що протікає в межах парку з північного заходу на південний схід. Річки - Перевод з заходу на схід та Руда з північного заходу на південний схід. Удай поділяє на дві частини територію парку. Окремим кластером у витоках річки Сліпорід розміщений заказник місцевого значення «Пологи».

Територія НПП «Пирятинський» репрезентує всі елементи долини р. Удай: ландшафти корінного берега, борової тераси та заплави. У рослинному

покриві добре представлені різні типи слаботрансформованих фітоценозів природного та штучного (лісові культури, парки) походження.

Значні площі на території парку зайняті угрупованнями водної рослинності. Найнижчі ділянки рельєфу репрезентують угруповання водних і прибережно-водних рослин. Вони поширені в межах сучасних заплав. Найпоширенішими є ценози очерету звичайного, як сильно обводнені, так і болотного типу. Досить поширені угруповання з домінуванням рогозу широколистого, лепешняку великого, куги озерної. На плесах водойм поширені угруповання рдесників гребінчастого, блискучого, плаваючого, злаколистого, кучерявого, пронизанолистого, водопериці колосистої, жабурника звичайного.

На території парку сформовані болотні угруповання евтрофного і мезотрофного типу. На евтрофних болотах домінують очерет звичайний, осока зближена, осока гостровидна. У місцях безстічних знижень болота досягають мезотрофної стадії розвитку. Зазвичай тут формуються рідкісні для регіону ценози, в яких співдомінують очерет та осока шерстистоплода, а в моховому ярусі переважають рідкісні для Полтавщини сфагнові мохи. До таких екотопів приурочені рідкісні види рослин бореального походження, які в регіоні розташовані на південній межі суцільного поширення. Значні площі в межах цього типу місцевостей зайняті сінокісними свіжими, вологими та заболоченими луками, на яких, у результаті тривалої експлуатації, сформувався багатий лучними видами флористичний комплекс, що добре репрезентує лучний тип рослинності регіону. Головними домінантами на заболочених луках є гостра, гостровидна та дворядна осоки, тонконіг болотний, мітлиця пагононосна. Основне флористичне ядро формують трав'янисті рослини гігрофільно-евтрофного екотипу. На вологих луках із низьким ступенем засолення представлені типові для Лівобережного Лісостепу лучні ценози із домінуванням костриці східної. На більш засолених місцевостях домінують тризубець морський, подорожник солончаковий, молочка приморська, ситник Жерарда.

На боровій терасі р. Удай на свіжих підзолистих ґрунтах поширені соснові різновікові культури та дубово-соснові ліси з досить багатими флористичними комплексами, у складі яких – рідкісні для регіону бореальні елементи. У зниженнях борової тераси з близьким заляганням ґрунтових вод (верховодки) трапляються популяції рідкісних лісових бореальних рослин: плауна булавовидного, орляка звичайного, грушанки круглолистої, ортилії однобокої, перстача прямостоячого та ін.

На найвищому рівні профілю (корінний лівий берег), де ґрунотвірною породою є лесовидні суглинки, представлені два типи природних фітоценозів: лучні степи та широколистяні ліси. Лучні степи представлені кількома фрагментами, приуроченими до схилів південної експозиції та плакору. Основними домінантами в угрупованнях є пирій середній, костриця валіська, куничник наземний, ковила волосиста та ковила периста.

Флора нараховує понад 700 видів вищих судинних рослин. Серед яких червонокнижні види: змієголовник Рюйша, зозулинець болотний, ковила волосиста, ковила пірчаста, ковила дніпровська, коручка болотна, коручка чемерникоподібна, лілія лісова, гніздівка звичайна, любка дволиста, любка зеленоквіткова, зозульки м'ясо- червоні, зозулинні сльози яйцеподібні, зозульки Фукса, зозульки травневі, косаріки тонкі, жировик Льозеля, півники сибірські, півники борові, підсніжник білосніжний, пухирник малий, рябчик руський, сальвінія плаваюча, сон розкритий, сон лучний, горицвіт весняний, шафран сітчастий, тюльпан дібровний.

Відмічені види рослин, занесені до регіонального списку: аденофора лілієцвіта, бобівник трилистий, валеріана висока, вовче тіло болотне, грушанка круглолиста, грушанка мала, зимолубка зонтична, під'ялинник звичайний, дзвоники персиколісті, зеленчук жовтий, кизляк китицецвітій, конвалія звичайна, латаття сніжно-біле, орляк звичайний, ортилія однобока, первоцвіт весняний, півники угорські, плаун булавовидний, проліска сибірська, пухирник звичайний, оман високий, родовик лікарський, хвощ лісовий, хвощ зимуючий, щитник гребенястий, багатоніжка звичайна,

черешня, вишня степова, волошка сумська, юриня харківська, льон жовтий, пухівка струнка, верба розмаринолиста, образки болотні, перстач прямостоячий, білозір болотний.

Угруповання латаття сніжно-білого занесені до Зеленої книги України.

Фауна визначається високим ступенем різноманітності. Серед червонокнижних видів відмічені: лунь польовий, журавель сірий, кульон великий, сорокопуд сірий, лелека чорний, гоголь, крех довгоносий, зміїїд, кулик довгоніг, коловодник ставковий, сиворакша, нерозень, баранець великий, шуліка чорний, голуб-синяк, видра річкова, горностай, хом'як звичайний, хом'ячок сірий.

Відмічені види тварин, занесені до регіонального списку: норець малий, лебідь-шипун, чернь чубата, мухоловка мала, чапля біла велика, чапля біла мала, широконоська, шилохвіст, лунь луговий, боривітер звичайний, кібчик, куріпка сіра, мородунка, турухтан, вальдшнеп, веретенник великий, крячок білощокий, крячок світлокрилий, щеврик луговий, кропивник, чиж, просянка, гадюка звичайна, вуж водяний, часничниця звичайна, тритон гребінчастий, кажанок північний, бобер, вовчок лісовий.

Національний природний парк «Нижньосульський» створений відповідно до Указу Президента України від 10 лютого 2010 року № 155 «Про створення національного природного парку «Нижньосульський» і розпочав свою діяльність 04.11.2011 року.

Парк розташований в межах територій Глобинського, Семенівського та Оржицького районів Полтавської області і Чорнобаївського району Черкаською області, в нижній частині долини річки Сули. Загальна площа парку 18635,11 га державної власності, у тому числі 2187,3 га, які надані йому в постійне користування та 16447, 81 га, що включені до складу парку без вилучення у землекористувачів.

Парк створений з метою збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів Середнього Придніпров'я.

Високий правий берег Сули має слабо почленований рельєф. Більші острови піднімаються над рівнем води на 2-6 м. Дрібні острови невисокі, значну частину часу знаходяться під водою. Північна територія складена в основному незатопленою частиною заплави Сули із старичними озерами та заболоченими ділянками, а також першою надзапальною терасою Сули. Південніше, на широті сіл Велика Бурімка та Лящівка, заплава переважно затоплена. Крім великих і відносно високих островів (Березове, Чубарове, Одинці, Романів Горб, Діброва) тут багато низьких островів невеликої площі. Значна частина водних площ має добре розвинуту прибережно-водну рослинність.

Сучасний стан рослинного покриву території у великій мірі пов'язаний з господарською діяльністю людини, зокрема із створенням Кременчуцького водосховища. Значну частину НПП займають акваторії, переважно без розвинутої водної рослинності. На ділянках глибиною до двох метрів розвинута водна та прибережно-водна рослинність, яка займає значні площі. Великі площі займає лучна рослинність, яка тут досить різноманітна. Фрагментарно трапляється болотна рослинність. Значне місце в рослинному покриві цієї території займає лісова рослинність. Доповнює різноманіття рослинності степова рослинність, яка зустрічається невеликими ділянками на стрімких схилах біля сіл Лящівка і Велика Бурімка.

Повний склад флори характеризуємої території ще не встановлений. Попередні дослідження дають підставу стверджувати, що кількість видів судинних рослин тут перевищує 600. Тут добре представлені лучні, водні, галофітні та синантропні види, значними є групи лісових, псамофітних та степових видів.

В складі флори є чимало видів, що охороняються на різних рівнях. Один вид – астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus*) – занесений до Червоного списку МСОП. Два види – астрагал шерстистоквітковий (*Astragalus dasyanthus*) та козельці українські (*Tragopogon ucrainicus*) – занесені до Європейського Червоного списку. Три види – маточник болотний

(*Ostericum palustre*), сальвінія плаваюча (*Salvinia natans*) та осока житня (*Carex secalina*) – занесені до додатку I Бернської конвенції. П'ять видів занесені до Червоної книги України.

Сульська затока Кременчуцького водосховища у фауністичному відношенні є однією з найбільш цінних та багатих ділянок Придніпров'я. Дуже важливе значення вона має для риб і водно-болотних птахів (є важливим місцем розмноження та зупинки під час сезонних міграцій). Фахівці вважають, що Сульська затока за комплексом наявних критеріїв має підстави бути віднесеною до переліку водно-болотних угідь міжнародного значення.

В межах Сульської затоки виявлено значну кількість тварин, які занесені до Європейського Червоного списку (ЄЧС – 5 видів), Червоної книги України (ЧКУ – 23 види) і списку регіонально рідкісних видів (РРВ – 8 видів), в тому числі черепаха болотяна *Emys orbicularis*, щуліка чорний *Milvus migrans*, лунь польовий *Circus cyaneus*, орлан-білохвіст *Haliaeetus albicalla*, сапсан *Falco peregrinus*, мартин каспійський *Larus ichthyæetus*, нічниця водяна *Myotis daubentonii*, вухань звичайний *Plecotus auritus*, горностаї *Mustela erminea*, видра *Lutra lutra*.

Територія НПП інтенсивно використовується для різних рекреаційних занять, в тому числі водного туризму, любительського та спортивного рибальства. Приваблива територія для пляжно-культурного відпочинку. На берегах Сульської затоки та на островах мають місце такі види рекреаційних занять, як збирання грибів, ягід. На узбережжі затоки в районі сіл Дем'янівка, Погребняки, Липового функціонують бази тривалого відпочинку сезонного (літнього) типу. Суттєве значення набуває пізнавальний відпочинок: екскурсії по водних маршрутах і по суші, катання на човнах, фотополювання та ін. Перспективною Сульська затока є також для розвитку наукового, екологічного та краєзнавчого туризму.

НПП «Нижньосульський» частково включає території двох цінних у науковому відношенні природно-заповідних об'єктів, а саме:

- ландшафтного заказника загальнодержавного значення "Сульський";

- урочища "Парк" Великобурімського лісництва, віднесено до категорії парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення.

Ландшафтний заказник „Сульський” займає площу 31161,3 га. і розташований на території двох областей – Полтавської (23290 га) і Черкаської (7871,3 га). Він створений Указом Президента України від 9.12.98 р. №1341/98 з метою охорони і збереження флори і фауни водно – болотних комплексів Центральної України, як території, що має особливу природоохоронну, наукову, естетичну та пізнавальну цінність.

Парк пам'ятка садово-паркового мистецтва «Великобурімський», затверджений Постановою колегії Держкомприроди УССР від 26.12.89 р. №32. Парк розташований на правому березі р. Сули. Він належить до парків колишніх (до Жовтневої революції) магнатських резиденцій, на сьогодні землекористувач – Великобукрімське лісництво Золотоніського держлісгоспу (площа 106 га). Особливу цінність мають вікові осики (біля 200 років) та дуби (до 150 років).

3. РЛП Полтавської області

Регіональний ландшафтний парк «Диканський» – перший об'єкт поліфункціонального призначення не тільки у Полтавській області, а й у Лівобережному Лісостепу. Парк займає правобережну частину долини р. Ворскла та смугу заплави лівого берега в її середній течії. На території парку добре збереглася природна рослинність, яка складає до 50 % від загальної площі. Флора вищих судинних рослин нараховує 617 видів, серед яких 46 є рідкісними. Цінні у науковому відношенні масиви вікових широколистяних лісів, зокрема, пам'ятка природи «Парасоцький ліс». Відомий центр для ряду рідкісних та реліктових видів: гронянки пів місяцевої, булатки великоквіткової, коручки морозниковидної, зозулиних сліз яйцевидних, гніздівки звичайної, тюльпану дібровного та ін.

Степова рослинність збереглася фрагментарно на схилах балок та корінного берега р. Ворскла і репрезентована ценозами різнотравно-злакових степів.

Фауна представлена як типовими, так і рідкісними видами: у лісах зрідка гніздуються зміїд, орел-карлик, підорлик великий; у степах зустрічаються тхір степовий та ховрах крапчастий; у заплавних водоймах проживають видра, ондатра, бобр, на берегах трапляється єнотовидний собака.

До складу РЛП «Диканський» входять 7 природоохоронних об'єктів: Фесенкові Горби (загальнозоологічний заказник, біля с. Писарівщина); Ялиновий гай (ботанічна пам'ятка природи, у смт Диканька); Бузковий гай (ботанічна пам'ятка природи, у смт Диканька); Кочубеївські дуби (пам'ятка природи вікових дерев, біля смт Диканька); Писарівщанський парк (пам'ятка садово-паркового мистецтва, біля с. Писарівщина); Відслонення пісковиків (геологічна пам'ятка природи, у с. Михайлівка (Брусія)); Парасоцький ліс (ботанічна пам'ятка природи загальнодержавного значення, поблизу с. Михайлівка).

На території РЛП знаходяться 5 пам'яток архітектури XVIII-XIX століть: Тріумфальна арка (смт Диканька); Миколаївська церква (смт Диканька); Дзвіниця Миколаївської церкви (смт Диканька); Троїцька церква (смт Диканька); Свято-Троїцька церква (с. Великі Будища).

РЛП «Кременчуцькі плавні». Охоплює акваторію, острови та прибережну смугу річки Дніпра в середньому Подніпров'ї. Територія регіонального ландшафтного парку включає природні комплекси: лісовий, лучний, водний та прибережно-водний. Площа 5080 га. Створений 2001 року.

На території РЛП представлені типові для регіону ценотично і флористично багаті заплавні комплекси – ліси (вербняки, тополівники, притерасні вільшняки), луки – сухі піщані, справжні та заболочені, болота – високотравні та низько травні (осокові), прибережно-водні та водні угруповання. Флора вищих судинних рослин парку нараховує понад 550 видів,

у тому числі 23 рідкісних (очиток Борисової, козельці українські, сальвінія плаваюча, зозулинець болотний та ін.).

Фауна хребетних нараховує 237 видів, з яких 21 вид ЧКУ, 4 – ЄЧС, 25 – РР. Найбільш чисельна орнітофауна (187 видів): орлан-білохвіст, кулик-сорока, шуліка чорний, лебідь-шипун, гоголь, чапля мала біла, чапля жовта та ін.

Регіональний ландшафтний парк «Нижняворсклянський» розташований у пониззі р. Ворскла від Лівобережної та Правобережної Сокирки до Дніпродзержинського водосховища (Кобеляцький район Полтавської області), включаючи долину р. Ворскла, її заплаву, тераси, ряд островів в гирловій частині, акваторію частини Дніпродзержинського водосховища.

Площа – 23200,0 га (включаючи площу 1620,0 га ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Лучківський», який в межах РЛП зберігає свій статус). Організований відповідно до рішення 4 сесії 4 скликання Полтавської обласної ради від 24.12.2002 р. Знаходиться у користуванні Вільхуватської, Орлицької, Радянської, Лучківської, Світлогірської сільських рад, Кишеньківського та Новоорлицького лісництв Кременчуцького держлісгоспу, Дніпродзержинського регіонального управління водних ресурсів.

У межах РЛП визначено кілька зон. Заповідна зона призначена для охорони та відновлення найцінніших природних комплексів. До неї входять території: ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Лучківський», урочищ «Вишняки», «Пелехи», «Крамареве», «Вільхуватський» («Колотили»), «Новоорлицькі кучугури», «Сокільське», де забороняється меліорація, добування корисних копалин, зберігання всіх видів отрутохімікатів, проїзд та стоянка транспортних засобів за межами існуючих шляхів, випасання худоби та сінокосіння на невизначених ділянках, забудова, проведення масових екскурсій та ін.

Зона регульованої рекреації призначена для проведення короткострокового відпочинку та оздоровлення відвідувачів, огляду особливо мальовничих і пам'ятних місць. До неї входять долина і гирло р. Ворскла, акваторія Дніпродзержинського водосховища з системою островів у межах Ворсклянської затоки. Межа зони проходить лінією Кишеньківське лісництво – мис в урочищі «Грині» між с. Орлик та мисливською базою Кобеляцької райради УТМР, де передбачене облаштування туристичних маршрутів екологічних стежок. Забороняється забудова, промислове рибальство та промислове добування мисливських тварин, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів.

Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку. До неї входять території існуючих баз відпочинку.

Господарська зона призначена для проведення урегульованої господарської діяльності з дотриманням природоохоронного законодавства України.

Загальні показники біорізноманітності. Територія парку згідно фізико-географічного та геоботанічного районувань знаходиться на межі Лісостепу і Степу, а також – Лівобережжя і Правобережжя України.

Ландшафтну цінність території визначає наявність долини р. Ворскла з різноманітними ландшафтами: при водороздільно-рівнинними, долинно-балковими, яружно-балковими, схиловими, надзаплавними терас ними, заплавними.

Для р. Ворскла в межах РЛП поряд з низькою рівнинною заболоченою заплавою з висотами над рівнем моря від 0,5 до 1,0 м і багато чисельними старичними озерами і болотами характерна і висока заплава (2,5-4,5 м над рівнем води), яка включає рівні центральні ділянки і притерасні болотні зниження. Долина річки асиметрична: правий (корінний) берег високий і має вигляд придолинних крутосхилів, які включають густу систему глибоких ярів і вузьких долин з дуже крутими схилами. Висота придолинних крутосхилів

різна, але частіше 50-60 м. над рівнем води, а місцями (в районі с. Кишеньки) сягає 80 м. Перша заплавна тераса рівнинна, друга – борова – теж більш-менш рівнинна, але її піски досить горбасті і утворюють на островах Дніпродзержинського водосховища кучугури.

Ботанічну цінність визначає флористична та ценотична різноманітність та унікальність. У рослинному покриву виділено п'ять основних комплексів: I – рослинність крутосхилів правого корінного берега р. Ворскла; II – рослинність байрачних дібров; III – рослинність заплави р. Ворскла; IV – рослинність Ворсклянської затоки (на Дніпродзержинському водосховищі); V – рослинність островів на Дніпродзержинському водосховищі. Зональні типи рослинності: лучні та справжні степи і широколистяні ліси (байрачні діброви). Інтразональні типи рослинності: лучні (остепнені, справжні, засолені, заболочені), лісові (заплавні діброви, тополеві та вербові), болота (вільхові, високо травні, осокові, сфагнові блюдця), піщано степові, прибережно-водні та водні. Штучні фітосистеми представлені різновіковими сосновими та меліоративними (на схилах) насадженнями.

Флора парку нараховує 901 вид вищих судинних і спорових рослин, 93 – мохоподібних; лишайників – 75. У складі флори відмічено 68 рідкісних видів, які: – включені до Європейського Червоного списку тварин і рослин (жовтозілля дніпровське, козельці дніпровські, козельці українські, глід український, астрагал шерстисто квітковий); – занесені до Червоної книги України (20 видів); – занесені до регіонального списку, тобто охороняються в Полтавській області (90 видів).

На території парку зустрічається **208 видів грибів-макроміцетів**, серед яких 89 – їстівних, 9 видів шапинкових грибів є рідкісними для Лісостепу, один вид (зморшок степовий) занесений до Червоної книги України. У складі рослинності парку виявлено 12 рослинних угруповань, що є рідкісними як на державному рівні (занесені до Зеленої книги України), так і на регіональному.

Фауністична цінність. Фауна наземних хребетних тварин нараховує 230 видів, у тому числі: 9 – земноводних, 9 – плазунів, 170 – птахів, 42 – ссавців. Видове різноманіття цієї місцевості обумовлена значною мозаїчністю біотопів. Серед цих тварин 16 занесено до Червоної книги України (мідянка, гадюка степова, чапля жовта, журавель сірий, лелека чорний, скопа, орлан-білохвіст, підорлик великий, кулик-сорока, сорокопуд сірий, тушканчик великий, горностай, тхір степовий, борсук, видра), 52 є рідкісними. За попередніми даними іхтіофауна пониззя р. Ворскла та Дніпродзержинського водосховища представлена 44 видами риб, у тому числі близько 30 – промисловими та майже 20, які потребують охорони. Серед них до Червоної книги України занесені білуга чорноморська, стерлядь, вирезуб, марена дніпровська, мінога українська.

Гідрологічна цінність обумовлена наявністю водних, водно-болотних, болотно-озерних та інших гідро екосистем, які виконують водоохоронну і водорегулюючу функції. Водно-болотні угіддя парку заслуговують статусу міжнародного значення.

Народно-господарська цінність полягає в ресурсно-ботанічних (збереженні генофонду лікарських, ягідних рослин), ресурсно-кормових (лучні сінокоси, пасовища), лісівничих аспектах. Рекреаційну цінність парку визначають, насамперед, його ландшафтні комплекси. Переважання на цій території відносно незмінених та природно відновлених ландшафтів із багатим рослинним і тваринним світом, наявність цінність природних об'єктів, відсутність поблизу значних промислових центрів забруднення природних комплексів, ландшафтний та історико-культурний імідж створюють сприятливі умови для організації пізнавального і екологічного туризму, короткотривалого і довготривалого (стаціонарного) активного відпочинку та оздоровлення, екологічної освіти та виховання. Висока ландшафтна репрезентативність парку, особливо в гирловій частині Ворскли, та високі показники біорізноманітності визначають розробку і впровадження різних форм екскурсійної діяльності.

Історико-культурна цінність. Багатою і самобутньою є історико-культурна спадщина місцевості. Насамперед, це історико-археологічні пам'ятки та кургани – скіфські, неолітичні (IV тисячоліття до н.е.), слов'янські (І тисячоліття до н.е.) та поселення Київської Русі (XI-XII ст.), а також один із часто згадуваних у вітчизняній історії об'єктів на Дніпрі – Переволочанський перевіз, що діяв переважно у другій половині XVII-XVIII ст. Місцевість znana з часів нашествия монголо-татар у зв'язку з історичними подіями періоду козацтва, російсько-шведської, громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Природні комплекси та інфраструктура території зазнали значної трансформації через побудову в 1964 році Дніпродзержинського водосховища. Більшість поселень та історико-археологічних пам'яток зникли під його водами.

Навчально-пізнавальні екскурсії здійснюються за різними маршрутами суходолом та акваторією («Серед степового різнотрав'я», «Рослинний і тваринний світ дібров», «Водойми пониззя р. Ворскли», «Острови зелених робінзонів», «Ботанічні раритети Лучківського заказника», «У світі птахів», «У третьому царстві» (про гриби) та ін.), які передбачають ознайомлення із особливостями природних об'єктів, явищ, процесів, із екологічними проблемами регіону.

РЛП «Гадяцький» розташований у долині р. Псел (середня течія річки) та її правої притоки – р. Грунь у північно-східній частині Полтавської області в межах Гадяцького району Полтавської області на площі 12803,3 га. Його територія репрезентує русла річок Псел та Грунь, їх заплави й тераси (борові та праві корінні береги), а також балкові системи на вододілах.

У цілому, на території парку представлені такі типи рослинності: лісова (листяно-лісова – широколистяні та мішані ліси; хвойно-лісова – соснові та мішані ліси; болотно-лісова – вільшняки; узлісна – світлі ліси та узлісся; чагарникова – прибережні чагарникові зарості та високотрав'я), степова (лучні степи), лучна (вологолучна – болотисті луки; справжньолучна – справжні мезофільні луки; сухолучна – остепнені луки), болотна (евтрофно-болотна;

мезотрофно-болотна), псамофітна (борова – піщано-степова група відкритих пісків або відкритих сухо піщаних екотопів), гідрофільна (прибережно-водна; водна), синантропна (рудеральна; сегетальна).

Флора вищих судинних рослин парку налічує 947 видів, із яких 114 є рідкісними (астрагал шерстистоквітковий, глід український, альдрованда пухирчаста, горицвіт весняний, зозулинець болотний, пальчатокорінник м'ясо-червоний та ін.). До ЗКУ включено 7 угруповань (сальвінії плаваючої, латаття білого та латаття сніжно-білого, ковили волосистої та ін.).

За результатами досліджень М.В. Слюсара, виявлена фауна наземних хребетних РЛП репрезентована чотирма фауністичними комплексами: деревно-чагарниковим, прибережно-водним, лучно-степовим та синантропним. На досліджуваній території виявлено до 311 видів наземних хребетних, які належать до 27 рядів, 74 родин та 185 родів. Серед них відмічено 31 вид, включений до Червоної книги України, 10 видів, включених до Європейського Червоного списку та 46 регіонально рідкісних.

РЛП «Кагамлицький» розташований у межах міста Кременчука Полтавської області. Загальна площа ландшафтного парку становить 28,15 га. До його складу увійшли територія парку Воїнів-Інтернаціоналістів, територія навколо річки Сухий Кагамлик та територія неподалік Кременчуцького колісного заводу.^[2]

На території парку виявлені регіонально рідкісні та занесені до Червоної книги України і Європейського Червоного списку види тварин і рослин. Територія, включена до парку, має ландшафтну, гідрологічну, рекреаційну та естетичну цінність.

4. Заказники Полтавської області

Найбільшою питомою вагою в заповідній мережі області характеризуються ландшафтні заказники (40 % від загальної площі заповідних територій). Враховуючи, що природні ландшафти – лісостепові (широколистянолісові та лучно-степові) збереглися фрагментарно, дещо

краще – заплавні, охорона на ландшафтному рівні дає можливість забезпечити комплексний підхід до збереження залишків природних екосистем як природно-територіальних комплексів. Ландшафтні заказники загальнодержавного значення розташовані на заплавах усіх найголовніших річок області – Дніпра, Ворскли та її притоки Коломак, Псла, Сули та її притоки Удаю. Найціннішими є ділянки з типовим лісостеповим ландшафтом – чергування лучних степів та широколистяних лісів. Це – «Лучківський» (Кобеляцький р-н), «Лизняна балка» (Чутівський р-н), «Кузьменки» та «Щербаки» (Решетилівський р-н), «Осове» (Миргородський р-н).

Найкраще в області забезпечена охорона гідрофільних комплексів. На території гідрологічних заказників охороняються природні та антропогенно-природні заплавні ландшафти – ділянки долин річок, заплавні ліси, болота та прилеглі до них заплавні луки. Гідрологічні заказники загальнодержавного значення в області найбільші площі займають в долині р. Сула («Середньосульський», «Плехівський», «Великоселецький», «Рогозів куток»). У заплавах річок Сула, Удай, Псел, Хорол, Говтва, Ворскла, Коломак майже в усіх районах області створено гідрологічні заказники (7 – загальнодержавного значення, 50 – місцевого). Найбільш цінними у соціологічному відношенні є «Куквин», «Харківецький» (Пирятинський р-н), «Середньосульський» (Лохвицький р-н), «Великоселецький», «Чутівський» (Оржицький р-н), «Солоне», «Рогозів куток» (Семенівський р-н), «Малорублівський» (Котелевський р-н), «Заплава р. Многа» (Чорнухинський р-н) та ботанічний заказник «Малоперещепинський» (Новосанжарський р-н).

Залишки справжніх степів із фрагментами ковилово-різнотравних та чагарникових угруповань охороняються в південно-східній частині області – на території ботанічного заказника «Климівський» (Карлівський р-н) та ландшафтного заказника «Лизняна балка» (Чутівський р-н).

У 1994р. вперше в області було створено лісовий заказник у Чутівському районі – «Іскрівський», де охороняється великий масив кленово-липово-дубового лісу з типовими та рідкісними видами рослин. Еталонні ділянки

широколистяних лісів охороняються у ландшафтних – «Червонобережжя» (Лубенський р-н), «Келебердянське» (Кременчуцький р-н), «Кузьменки» (Решетилівський р-н), «Балка Широка» (Кременчуцький р-н), «Пашене» (Козельщинський р-н), «Монастирище» (Чорнухинський р-н) та ботанічних заказниках – «Великий і Малий ліс» (Миргородський р-н), «Розсошенський» (Полтавський р-н), «Довгораківський» (Кременчуцький р-н).

Ділянки лучної рослинності із специфічною галофітною флорою, характерною для області, та рідкісними лучно-болотними видами входять до складу ландшафтних, ботанічних та гідрологічних заказників. Найціннішими у соцологічному відношенні є лучні ділянки ботанічних заказників «Котове» (Зіньківський р-н), «Зачепилівський» (Новосанжарський р-н), гідрологічний «Любка» та ландшафтний заказник «Урочище «Садочки» (Котелевський р-н).

Найбільшою специфікою рослинного покриву відрізняються заказники «Солоне» і «Гракове», які репрезентують різноманітність галофітної флори і рослинності, а також характеризуються значними показниками флористичної унікальності, оскільки є місцем найвищої концентрації рідкісних та малопоширених видів рослин галофільного комплексу на Полтавщині (подорожника солончакового, солонцю трав'янистого, хартолепісу середнього та ін.).

Заповідні урочища, пам'ятки природи. Досить цінними об'єктами ПЗФ області, де здійснюється комплексна охорона природного генофонду рослинного та тваринного світу є заповідні урочища (47), які займають значну площу в регіоні. Масиви цінних соснових лісів (вікових, різних за видовим складом) охороняються на території заповідних урочищ «Гадяцький бір», «Безвіднянське», «Терновий кущ» (Гадяцький р-н), «Зелений бір» (Козельщанський р-н), «Крупницьке» (Котелевський р-н),

Збереження масивів широколистяних лісів забезпечується на території заповідних урочищ «Гай-Займи», «Діброво-Кобрієве», «Забрід» (Гадяцький р-н), «Келебердянське» (Кременчуцький р-н), «Кобеляк», «Манілове»

(Оржицький р-н), «Куквин», «Яри Поруби» (Пирятинський р-н), «Липова дача» (Чорнухинський р-н).

Охорона водно-болотних угідь здійснюється на території заповідних урочищ «Шкурине» (Кобеляцький р-н).

Пам'ятки природи на території області най частіше репрезентовані віковими деревами дуба звичайного. Великобагачанський р-н – 2, Гадяцький р-н – 16, Глобинський р-н – 0, Гребінківський р-н – 11, Диканський р-н – 4, Карлівський р-н – 2, Котелевський р-н – 4, Кременчуцький р-н – 5, Лохвицький р-н – 6, Лубенський р-н – 11, Миргородський р-н – 7, Новосанжарський р-н – 3, Оржицький р-н – 2, Пирятинський – 6, Полтавський – 31, Решетилівський – 4, Семенівський – 6, Хорольський р-н – 5, Чорнухинський – 1, Чутівський – 1, Шишацький – 4.

Лекційне заняття 9

ЧЕРВОНІ КНИГИ В СИСТЕМІ ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОЛАНДШАФТНОГО РІЗНОМАНІТТЯ

Зміст

1. Створення Червоних книг та їх призначення
2. Червона книга України
3. Зелена книга України

1. Створення Червоних книг та їх призначення

Ідея створення Червоної книги належить англійському зоологу, професору Пітеру Скотту. Метою заснування Червоної книги було поліпшення охорони рідкісних і таких, що знаходяться під загрозою зникнення, видів рослинного та тваринного світу. Червона книга також – основа для розробки подальших дій, спрямованих на охорону занесених до неї видів тварин і рослин.

Червоні книги – офіційні документи неурядових міжнародних і національних адміністративних організацій, які містять систематизовані відомості про рослини і тварин світу чи окремих регіонів, стан яких викликає стурбованість за їх майбутнє.

Початок перепису зникаючих видів покладено у 1948 році Організацією Об'єднаних Націй (ООН) при Міжнародному союзі охорони природи. Наукова діяльність організації здійснюється через шість Комісій за різними напрямками: екологія; планування навколишнього середовища; навчання в галузі навколишнього середовища; національні парки й охоронні території; політика, право й адміністративні питання в галузі навколишнього середовища; рідкісні та зникаючі види.

Комісія з охорони рідкісних і зникаючих видів створена у 1949 році для формування анотованих списків рідкісних і зникаючих видів. Саме «Списки рідкісних і зникаючих видів» на початку були віднесені до

видання, названого згодом «Червоною книгою», причому червоний колір було обрано не випадково – це символ небезпеки, тривоги та попередження.

Формування першого видання Міжнародної Червоної книги тривало 14 років. У результаті багаторічної роботи Комісії у 1963 році вийшло друком перше видання книги, так званий реєстр рідкісних і зникаючих видів диких рослин і тварин – він отримав назву

«Червона книга фактів», мав вигляд перекидного календаря та складав два томи. Для кожного виду було відведено окремий листок, причому книга була надрукована на папері червоного кольору – кольору застереження. З цього часу в усьому світі стали видавати подібні переліки зникаючих видів.

Занесені до книги види було поділено на дві категорії: *рідкісні* та *зникаючі*.

Рідкісні – це такі види, яким нині ще не загрожує зникнення, але вони є настільки нечисленими або мешкають на таких обмежених територіях, що можуть зникнути за несприятливих умов.

Зникаючі – це такі види, які перебувають під загрозою зникнення та врятування яких не можливе без вжиття спеціальних заходів.

Друге видання Міжнародної Червоної книги здійснене в 1966–1971 рр. і в ньому вироблена нова класифікація рідкісних видів. Це видання складалося із трьох томів – крім інформації про ссавців і птахів, містилася інформація про плазунів і земноводних. Перший том містив (уперше!) інформацію про рідкісні рослини.

Водночас Комісією з охорони зникаючих видів було ухвалено створення Чорного Списку видів (список безповоротних утрат, опублікований у 1973 році) – це список видів, про які достеменно відомо, що вони вимерли. Згідно із цим списком було констатовано, що, починаючи тільки з 1600 року, зникло 118 видів (підвидів) ссавців (наприклад, тур, Стеллерова корова, дикий кінь – тарпан), 140 видів птахів (безкрила гагарка,

каролінський папуга, лабрадорська гага), більше 230 видів інших хребетних тварин, земноводних і плазунів знаходяться під загрозою зникнення.

Міжнародна Червона книга мала ще декілька видань. На сьогодні Червона книга МСОП існує у вигляді електронних баз даних, які розміщені в Інтернеті. Ці відомості щорічно уточнюються, а переглядаються й аналізуються через кожні 4–5 років.

Категорії видів Червоної книги МСОП:

I категорія – вид зниклий;

II категорія – вид зниклий у дикому середовищі; *III категорія* – вид на критичній межі існування; *IV категорія* – вид у стані загрози;

V категорія – вид вразливий;

VI категорія – вид близький до стану загрози;

VII категорія – вид у стані появи тривоги; *VIII категорія* – вид недостатньо відомий;

IX категорія – вид недостатньо оцінений.

У Червоній книзі МСОП для кожного виду наведено наукову назву, поширення в європейських країнах-членах Європейської економічної комісії, а також за межами Європи, глобальний статус виду відповідно до класифікації категорії видів МСОП.

На відміну від національних Червоних книг, Червона книга МСОП не є нормативним документом. Тобто ніяка держава не зобов'язана виконувати її вимоги. Але завдяки авторитету організації це досі один із найважливіших документів в галузі охорони рідкісних та зникаючих видів. Її положення враховуються при створенні національних Червоних книг, на яких базується багато програм збереження певних видів.

За даними відповідної комісії МСОП з виживання видів, сьогодні потребують охорони близько 20 тисяч видів вищих рослин, а Всесвітнього центру моніторингу збереження біорізноманіття загроза вимирання

нависла над 60 тисячами видів рослин і п'ятьма тисячами видів тваринного світу відповідно до оцінки Червоної книги МСОП. У цьому контексті треба відмітити, що серед країн світу Швейцарія одна із перших започаткувала створення так звано- го «Голубого списку», до якого заносяться види із Національної Червоної книги рідкісних видів країни, котрі в результаті правильної природоохоронної політики та діяльності держави стабілізували свій популяційний склад і зараз знаходяться поза загрозою.

З української флори до Червоної книги МСОП увійшли переважно види сьомої категорії.

Європейський Червоний список. У 1990 році в Туреччині було завершено складання проекту **Європейського Червоного списку** тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світово- му масштабі, а через рік у Фінляндії Європейська економічна комісія остаточно прийняла Європейський Червоний список, а також ряд рекомендацій до урядів країн- учасниць щодо застосування даного списку.

Європейський Червоний список – це перелік таксонів тварин і рослин, які зустрічаються в Європі і знаходяться під загрозою глобального вимирання.

В ньому використовуються такі категорії МСОП: зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені та недостатньо відомі. На сьогодні він включає 60 видів ссавців, 28 – птахів, 37 – рептилій, 19 – амфібій, 38 – прісноводних риб, 238 – безхребетних і майже 4500 видів судинних рослин. За даними Каталогу раритетного біорізноманіття, в заповідниках та національних природних парках України зростає 110 видів судинних рослин, які занесені до Європейського Червоного списку.

2. Червона книга України

Червона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її

континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення.

Червона книга України – документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних рослин і тварин у країні, на підставі якого розробляються наукові і практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання.

Червона книга України є основою для розробки та реалізації програм (планів дій), спрямованих на охорону та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до неї.

Об'єктами Червоної книги України є рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних умовах у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони.

Червона книга має значення:

- біологічне – вона розрахована на фахівців, науковців;
- природоохоронне – передбачає розробку заходів збереження тварин і рослин;
- юридичне – встановлює особливий правовий статус видів тварин і рослин; визначає підвищену кримінальну, адміністративну та матеріальну і моральну відповідальність.

Займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє приблизно 35 % її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон та міграційних шляхів багатьох видів фауни.

Біота України включає понад 70 тис. видів, з них флора – понад 27 тис. видів, фауна – понад 45 тис. видів. Одним із заходів збереження цієї

різноманітності тваринного і рослинного світу є ведення Червоної книги України, куди заносяться види, що внаслідок різних причин опинилися під загрозою зникнення.

Під час ведення Червоної книги України обов'язково здійснюється картографування поширення, визначення стану життєвості популяцій, формування загальнодержавних та регіональних списків, установлюється форма та вид режиму збереження популяцій. На природно-заповідних територіях за станом популяцій ведеться контроль, на кожному популяцію оформляється паспорт.

Залежно від стану та ступеня загрози для популяцій видів тварин чи рослин, занесених до Червоної книги України, їх поділено за такими категоріями:

1. *0 категорія (зниклі)* – види, щодо яких відсутня будь-яка інформація про наявність їх в Україні у природі чи спеціально створених умовах;

2. *I категорія (зникаючі)* – види, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження яких є малоймовірним, якщо продовжиться згубна дія факторів, що впливають на їх стан;

3. *II категорія (вразливі)* – види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії «зникаючих», якщо триватиме дія факторів, які негативно впливають на їх стан;

4. *III категорія (рідкісні)* – види, популяції яких є невеликими і на сьогодні не відносяться до категорій «зникаючих» чи «вразливих», хоча їм загрожує небезпека;

5. *IV категорія (невизначені)* – види, про які відомо, що вони можуть належати до категорій «зникаючих», «вразливих» чи «рідкісних», але ще не віднесені до жодної з цих категорій; у тому числі більш-менш широко розповсюджені в різних регіонах України;

6. *V категорія (недостатньо відомі)* – види, які потребують

подальших досліджень і які не можна віднести до жодної з вищеза- значених категорій через відсутність необхідної достовірної інфор- мації; у тому числі таксономічно критичні види;

7. *VI категорія (відновлені)* – види, популяції яких, завдяки вжитим заходам щодо їх охорони, не викликають стурбованості, од- нак не підлягають використанню і вимагають постійного контролю.

Зазначимо, що прийнята у Червоній книзі України категориза- ція не співпадає з міжнародною категоризацією МСОП.

У Червоній книзі України про кожний з видів тварин і рослин, занесених до неї, подано такі відомості: українська та латинська на- зви, категорія, поширення, основні місця знаходження, чисельність у природі (в тому числі й за межами України), її зміни, відомості про розмноження або розведення в неволі (культури), заходи, що вжиті та які необхідно вжити для їх охорони, джерела інформації. У книзі також містяться картосхеми розповсюдження та фотографії (малюнки) занесених до неї видів тварин і рослин. На рисунку 6.1 зображено сторінку Червоної книги України, де відображені відо- мості щодо певного виду тварин на прикладі кулика- довгоніга.

Охорона та відтворення рідкісних видів здійснюється встанов- ленням особливого правового статусу, моніторингу за станом попу- ляцій, створенням охоронних територій на місці локалітетів рослин, формуванням банків генофонду та спеціальними формами розве- дення видів. При цьому ведеться широка правова робота з роз'яснення значення раритетних видів. Збирання рідкісних видів дозволяється лише в окремих випадках – для розмноження та куль- тивування, наукового вивчення тощо. Такі клопотання можливі ли- ше від наукових установ і санкціонуються Міністерством екології та природних ресурсів України.

Особи, які порушують правила охорони й умови відтворення рідкісних видів, занесених до Червоної книги, притягаються до ад- міністративної, матеріальної або кримінальної відповідальності від- повідно до

законодавства України. Розміри компенсацій за ці порушення визначаються за таксами, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Форму подання повідомлень про рідкісні види рослин і тварин визначає Національна комісія з питань Червоної книги України. До складу комісії включено провідних науковців АН України та інших установ, у т.ч. Міністерства екології та природних ресурсів України.

КУЛИК-ДОВГОНІГ (ХОДУЛИЧНИК)

Himantopus himantopus (Linnaeus, 1758)

Таксономічна належність

Клас — Птахи (Aves), ряд — Сивкоподібні (Charadriiformes), родина — Чоботарові (Recurvirostridae). Єдиний вид роду в Україні, представлений номінативним підвидом.

Природоохоронний статус виду

Вразливий.

Ареал виду та його поширення в Україні
Охоплює Пд. частину Європи, Пд. Азію, Африку (на пд. від Сахари), Австралію, Пд. Америку, пд. Пн. Америки. В Україні гніздиться біля Чорного і Азовського морів; поделяга річок і на лиманах. Мозайні поселення трапляються у Волинській, Харківській, Донецькій, Луганській обл., степовій частині Криму.

Чисельність і причини її зміни

На території України гніздиться біля 8,5–10 тис. особин, на Сиваші — 3,5–3,6 тис. пар. Причини зміни чисельності: випасання худоби і розвиток рекреації у місцях гніздування, різкі коливання рівня води у водосховищах, зростання чисельності ворогів (грака, ворони сірої, лисиці, собаки енотовидного, бродячих собак), деградація кормових і гніздових біотопів через діяльність людини, фактор непокою під час гніздування, створення ставків на місці кормових біотопів, хімічне забруднення середовища.

Особливості біології та наукове значення

Перелітний птах. Весняна міграція у квітні-травні. Заселяє узбережжя морів, прибережні о-ви, напівзатоплені острівці, долини річок, купинисті болота, мілководні прісні і солонуваті озера, відстійники, риборозгільні ставки. Гніздиться біля узрив води або на відстані до 100 м вглиб водойми, окремими

парами і колоніями, іноді разом з крячками. У повній кладці 4 яйця. Насиджують самець і самка (22–24 дні). Пташенята стають на крила на 30–35 день. Осіння міграція з кінця липня до кінця серпня. Живиться переважно комахами та їхніми личинками.

Морфологічні ознаки

Довжина тіла — 35–40 см, розмах крил — 67–83 см, маса — 150–190 г. У дорослого влітку верх голови і шия ззаду чорні або білі, спина і крила чорні з поліском, решта оперення біла, дазоб чорний, ноги червоні; взимку тім'я і задня частина шиї сіруваті. У молодого темні частини оперення буровато-сірі, пера зі світлою облямівкою, верхівка другорядних махових біла.

Режим збереження популяцій та заходи з охорони

Охороняється Боннською (Додаток II) та Бернською (Додаток II) конвенціями, угодою АЕВА, внесений до ЧКУ (1994). Під охороною у Дунайському БЗ, Кримському ПЗ (Лебедині о-ви), Сиваському НПП, Тилігульському РЛП, деяких заказниках. Слід узяти під охорону гніздові поселення біля водосховища Сасик, Лебединської коси та в окремих місцях Криму, у РЛП «Меотида» обмежити випасання худоби і заборонити появу людей у місцях гніздування. Необхідно створити сезонні орнітологічні заказники у гніздовий період, проводити широкі просвітницькі заходи.

Розмноження та розведення у спеціально створених умовах

Відомостей немає.

Господарське та комерційне значення

Відомостей немає.

Основні джерела інформації

ІВ Атериторії України, 1999, 2001, 2004, 2005; Птицы Аз.-Черн. региона..., 2000; Численность и размещение гнездящихся птиц..., 2000; Матеріали науч.-практ. конф. Аз.-Черн. орнітолог. союзу, 2003; Directory of Azov-Black Coastal Wetlands (Ukraine), 2003; Матеріали міжнарод. конф... 2005.

Автор: А.І. Корюков
Малюнок: І.І. Землянських

Рисунок 6.1 – Сторінка Червоної книги України

Підстава для занесення виду до Червоної книги – це матеріали про його чисельність і динаміку у складі природних угруповань. Пропозиції щодо занесення виду до Червоної книги можуть подавати всі приватні особи або організації. Експертизу подання здійснює Національна комісія з питань Червоної книги України, а відповідне рішення приймається Міністерством екології та природних ресурсів України. Якщо загроза зникнення перестала загрожувати виду (наприклад, унаслідок проведених природоохоронних заходів), та ж Національна комісія з питань Червоної книги України подає пропозицію про його вилучення з Червоної книги.

Ведення Червоної книги, тобто стеження за її регулярним (раз у 10 років) перевиданням покладено на Міністерство екології та природних ресурсів України. Всі витрати на ведення Червоної книги здійснюються з державного бюджету України.

3. Зелена книга України

Сучасні темпи денатуралізації природних ландшафтів призвели до збіднення не лише видового складу, а й фітоценотичного різноманіття. Поряд зі збереженням фітогенофонду, сьогодні пріоритетною є охорона фітоценофонду як функціональної, передусім енергетичної, основи біосфери. Тому вкрай необхідною у природоохоронній діяльності є зміна акцентів – зі збереження фітогенофонду, зокрема, на збереження фітоценофонду. Це впливає також із сучасного стану біосфери, принциповою рисою якого є те, що її функціональний стан погіршується значно вищими темпами, ніж генетичний. Шляхом охорони природної рослинності розв'язується триєдина екопроблема – збереження фітоценофонду, фітогенофонду та екосистем, в яких відбувається розвиток фітоценозів.

Таким чином, завдяки розвитку системної природоохоронної концепції з'явилися аргументи стосовно необхідності охорони рідкісного фітоценофонду, що і є призначенням Зеленої книги України. У методологічному відношенні її принциповою перевагою перед Червоною

книгою є системний підхід, а у практичному – збереження як генетичних, так і функціональних основ біосфери.

У сучасній українській правовій базі щодо природної складової довкілля статус Зеленої книги визначається **Законом України**

«Про рослинний світ» (1999) та **Положенням про Зелену книгу України**, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів від 29 серпня 2002 року № 1286.

Наукове значення Зеленої книги України полягає в тому, що в неї вміщено відомості про реліктові, ендемічні та інші рідкісні угруповання. Таким чином, вона створює передумови для дослідження історичних етапів розвитку рослинності та з'ясування закономірностей формування різних її типів.

В Зеленій книзі України рідкісні угруповання характеризуються за *основними типами рослинності*. Виділено шість груп різних угруповань:

- *лісові* (№ 1–51);
- *чагарникові та чагарничкові* (№ 52–56);
- *степові* (№ 57–82);
- *лучні* (№ 83–99);
- *болотні* (№ 100–111);
- *водні* (№ 112–127).

За характером поширення угруповання розподіляються так: більшість з них (65) мають на території України північну межу поширення, 36 знаходяться на східній межі ареалу, 35 – на південній, 12 – на західній. Угруповання із домінуванням ендемічних видів, які не зустрічаються за межами України, представлені 9 синтаксонами.

Зелена книга України містить відомості про сучасний стан рідкісних рослинних угруповань та заходи щодо їх збереження і науково обґрунтованого відтворення. Кожна стаття про угруповання супроводжується такою інформацією:

1. *Назва угруповання* (українською і латинською мовами);
2. *Синфітосозологічний індекс, клас, категорія, статус* – показники величин раритетності рослинного угруповання. *За статусом фітоценози* поділяються на *зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, невизначені і типові фітоценози*. Ці показники є визначальними у нарахуванні штрафів за заподіяну шкоду рослинним угрупованням та встановленні для них системи режимів охорони; наприклад, деякі зникаючі угруповання потребують режиму абсолютної охорони, а у разі доцільності застосування регулятивних заходів необхідно мати кваліфіковане наукове обґрунтування.
3. *Поширення в Україні*. Вказано ботаніко-географічні або фізико-географічні регіони з уточненими географічними назвами конкретних місцезростань рідкісних рослинних угруповань.
4. *Екологічні умови*. Вказано основні екологічні параметри місцезростань угруповань та відмічено їх особливості.
5. *Біотоп*. Наведено відомості про приналежність рослинного угруповання до біотопу за класифікацією екосистем «Согіне» та відповідно до переліку оселищ існування за Бернською конвенцією.
6. *Фітоценотична значущість*. Вказано типи асоційованості популяцій домінуючих видів у фітоценозі. Унікальний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, які за генетичними, фенотипічними та іншими ознаками, а також екологічною приуроченістю відрізняються від типових зональних домінантів. Рідкісний тип асоційованості характеризує поєднання домінантів, де один з них є або реліктовим, ендемічним чи видом з Червоної книги України.
7. *Фітосозологічна значущість*. Наведено характеристику фітоценозу з позицій наявності у ньому домінантів, які охороняються на юридичній підставі на континентальному чи національному рівнях, або наявності цінності (історичної, екологічної тощо) фітоценозу в цілому.

8. *Ботаніко-географічна значущість.* Вказано поширення домінуючих видів фітоценозу на території України.

9. *Ценотична будова та флористичне ядро.* Подано характеристику вертикальної і горизонтальної структур фітоценозів та флористичного ядра, що виражається у наведенні основних видів рослин, які відіграють визначальну роль у формуванні фітоценозу.

10. *Потенціал відновлюваності.* Вказано здатність домінантів до природного відновлення в конкретних екологічних умовах та в залежності від їх біологічних особливостей.

11. *Режим охорони.* Пропонується залежно від динамічного стану фітоценозів, екологічних умов, антропотолерантності та ступеня їх порушення визначити систему созотехнічних заходів, яка б дозволила максимальною мірою підтримати функціонування фіто- ценозів.

12. *Мотиви і забезпеченість охороною.* Визначено мотиви охорони, вказано території природно-заповідного фонду України, в яких даний фітоценоз зберігається, або відмічено, що фітоценоз охороною не забезпечений чи експлуатується.

13. *Біотехнічні та созотехнічні рекомендації.* Вказано пропозиції щодо найкращого збереження раритетних фітоценозів, поліпшення, відтворення чи раціонального їх використання, проведення постійного спостереження (моніторингу) за їх станом, необхідності наукових досліджень з метою розробки додаткових наукових основ охорони цих фітоценозів та поліпшення їх середовищ існування і встановлення правового статусу.

14. *Джерела інформації.* Подано список літератури, інших бібліографічних джерел, з яких можна почерпнути інформацію щодо даного раритетного фітоценозу.

15. *Картосхема.* Наведена топографічна основа території України з позначенням на ній різними символами поширення рідкісного фітоценозу. На цій основі відображено гідрографічну мережу та назви обласних центрів.

Положенням про Зелену книгу України визначено п'ять категорій рослинних угруповань, що потребують охорони та занесення до Зеленої книги України, а саме:

- корінні рослинні угруповання, у складі яких домінують види рослин, занесені до Червоної книги України, а також реліктові та ендемічні види рослин;
- корінні рослинні угруповання, склад яких визначається типовими видами рослин, що зростають на межі свого ареалу чи висотного поширення та мають тенденцію до зниження свого життєвого потенціалу;
- рослинні угруповання, що не пов'язані з природною зональністю (болота, луки, водні об'єкти тощо) і потребують охорони з ботаніко-географічних міркувань;
- рослинні угруповання, взаємопов'язані зі зникаючими видами представників тваринного світу;
- рослинні угруповання, утворені поширеними в минулому видами рослин, які стали рідкісними під впливом антропогенних чи стихійних факторів.

Таким чином, Зелена книга є основою для розробки охоронних заходів щодо збереження, відтворення та використання занесених до неї природних рослинних угруповань. Охорона цих угруповань спрямовується на збереження їх ценотичної структури, популяцій рідкісних видів рослин та умов місцезростання.

Лекційне заняття 10

ТЕМА. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ

Зміст

1. Передумови формування мережі природно-заповідних територій
2. Всеєвропейська екологічна мережа
3. Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі

1. Передумови формування мережі природно-заповідних територій

Ідея створення мережі територій та об'єктів природно- заповідного фонду виникла в середині 70-х років минулого століття і була викликана тим, що фрагментація природно-заповідних територій призводила до їх деградації. Були розроблені концепції створення єдиних природоохоронних систем, територіальних систем відновлення природного середовища, режимів особливого природокористування, теорії природних каркасів, регіональних систем природоохоронних територій, територіальних комплексних схем охорони природи та інших. Можливо, ці ретельно розроблені, науково обґрунтовані концепції не були втілені у життя, тому що не існувало законодавчо-нормативних, політико- адміністративних, суспільних механізмів для їх впровадження, і природні резервати формувались певною мірою хаотично, виходячи з потреб збереження певного компонента природи. Це призвело до відсутності комплексного підходу до розбудови охоронюваних територій і впровадження природоохоронних заходів.

На сьогодні зазначені розробки знайшли своє відображення у концепції формування екомережі, що на даному етапі збереження

довкілля є інтегруючою. Це обов'язкова ланка, що поєднує в єдине ціле всі концепції і системи охорони природи.

Екомережа є комплексною багатofункціональною природною системою, основними функціями якої є збереження біорізноманіття,

стабілізація екологічної рівноваги, підвищення продуктивності ландшафтів, покращення стану довкілля, забезпечення сталого розвитку держави.

Розбудова екомережі як конкретний захід для охорони природи розробляється в Європі вже більше 15 років. Підґрунтям цього була потреба у вирішенні проблем, пов'язаних з відновленням видів великих трав'яних тварин у межах їх історичних ареалів, а саме – забезпечення шляхів пересування та міграцій на досить великі відстані шляхом створення мережі поєднаних ділянок природних територій.

Надалі серед фахівців з охорони природи провідних країн поширилося переконання, що природні резервати мають виконувати не лише функцію збереження та розселення рідкісних і зникаючих, науково або естетично цінних видів біоти, важливих конкретних територій, екосистем, ландшафтів або інших окремих об'єктів природи, осередків біорізноманіття (біотичний аспект екомережі), а і функцію забезпечення регуляції біосферних процесів та підтримки екологічної рівноваги, посилення здатності біогеоценотичного покриву до самовідновлення (екостабілізуючий аспект екомережі).

Подальші напрацювання у цьому напрямі показали, що екомережа є ключовим елементом практичного впровадження екологічної парадигми природокористування і збереження природного каркаса національних територій та найдієвішим механізмом виконання завдань Конвенції про охорону біорізноманіття, прийнятої 5 червня 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. Певною мірою вона перебрала на себе частину функцій Боннської, Бернської та Рамсарської Конвенцій, оскільки проголосила збереження не окремих ланок природи, а головних рівнів організації її біоти.

З іншого боку, у цьому ж році Рада Європи прийняла концепцію Європейської екомережі як ідею Всеєвропейської системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Безперечно, це найбільш фундаментальна ідея останніх десятиліть у справі збереження довкілля. До

загальних підходів щодо розбудови Всеєвропейської екологічної мережі відносяться наступні:

- *цілісності* – будь-яка локальна екомережа є обов'язковим елементом складової континентальної екологічної мережі;
- *єдності* – передбачає територіальну, видову і функціональну єдність;
- *компліментарності* – біорізноманіття, функцій, середовища існування та територій;
- *різноманіття* – передбачає різноманіття форм охорони навколишнього природного середовища;
- *відновлення* – втрачених природних цінностей; відповідності – природі біогеографічних територій;
 - *ієрархічності* – полягає у побудові екологічної мережі з елементів різних рангів;
 - *підпорядкованості* – структурних форм і функцій охорони біорізноманіття, шляхів міграції та поширення видів;
 - *традиційних форм господарювання*, підтримки екологічного гомеостазу;
 - *максимальності* – включення існуючої природно-заповідної мережі до екомережі в міру можливостей;
 - *поліфункціональності* – включення до екомережі нарівні з природними екосистемами напівприродних, деградованих, що заслуговують на відновлення, а також територій традиційного рільництва, рибальства, полювання тощо;
 - *надійності* – передбачає стабільну і довготривалу протидію негативним чинникам;
 - *емерджентності* – пов'язаний з холістичним, цілісним підходом до вивчення будь-якої системи.

Крім вище згаданих підходів, існують наукові принципи організації мережі природоохоронних об'єктів різного рівня і призначення.

Біогеоценотичний (еволюційний). Заповідна територія має забезпечити збереження сприятливих екологічних умов, необхідних для розвитку в природних ландшафтах усіх існуючих форм живих організмів, що виникли у процесі еволюції і є основою нормального функціонування екосистем всіх біомів планети.

Історичний. Природні екосистеми й заповідні ландшафти, що охороняються, мають слугувати своєрідними еталонами історичного процесу формування живої і неживої природи як у регіональному, так і широкому біогеографічному масштабах. Особливу увагу необхідно приділити охороні екосистем з реліктовою флорою і фауною, унікальних рефугіумів рослинності, збереженню фітоценозів, що являють інтерес з погляду історії формування біогеоценотичного покриву, а також геологічних відслонень та інших об'єктів неживої природи, цінних для вивчення геологічного минулого Землі.

Зонально-географічний. Необхідно, щоб екомережа відображала широтно-меридіональні, а в гірських районах – висотнопоясні закономірності поширення природних екосистем. Надійною охороною треба охопити екосистеми з ендемічними видами тварин і рослин, видами на межі ареалу та висотного поширення в гірських районах, а також цікаві у біогеографічному відношенні азональні екосистеми.

Екологічний. Заповідним режимом слід забезпечити охорону цінних для науки природних екосистем, що сформувалися в різних екологічних умовах. Для забезпечення екологічного каркаса територій та підтримки екологічної рівноваги треба охопити природоохоронним режимом екосистеми, що виконують важливу екологічну функцію.

Ресурсно-господарський. До ПЗФ треба включити екосистеми, які мають практичне значення для розвитку лісового, водного, рибного та інших галузей господарства; наприклад, високопродуктивні ліси чи штучні

лісові насадження, що є цінними у генетико- селекційному відношенні, фітоценози, екосистеми, які сприяють збагаченню генофонду екосистем і культурних ландшафтів.

Соціальний. Екомережа за допомогою регульованого природоохоронного режиму має сприяти збереженню цінних у рекреаційному й бальнеологічному відношенні природних ландшафтів для задоволення потреб населення з урахуванням демографічного розвитку, урбанізації та індустріалізації у країні.

Науково-дослідний. Заповідним режимом слід охопити в різних зонах природні ландшафти, придатні для проведення натурних досліджень структурної організації екосистем різних біомів нині і в майбутньому. Зберегти еталонні екосистеми треба для проведення моніторингу природних процесів, з метою вивчення функціонування біосфери внаслідок тривалого антропогенного впливу і розробки наукових основ її оптимізації. Екомережа має сприяти збереженню штучно створених заповідних об'єктів (дендраріїв, ботанічних садів, зоопарків відкритого типу), які мають науково-дослідне значення.

Дидактичний принцип полягає у встановленні охоронного режиму на заповідних природних і антропогенних об'єктах і територіях, що мають еколого-освітнє (виховне) та природно-пізнавальне (просвітницьке) значення.

Дотримання вище перерахованих принципів і підходів дозволить виділити просторові елементи та сформулювати функціонально ефективну екологічну мережу. Адже концепція створення екомережі, що використовуватиме вище згадані принципи і підходи, передбачає створення єдиної, цілісної у функціональному аспекті й територіально неперервної системи природних чи квазіприродних територій, які б забезпечували екологічну рівновагу, стабільне існування біосфери та збалансований розвиток суспільства.

2. Всесвропейська екологічна мережа

Всесвропейська екомережа як фізична мережа природних чи напівприродних територій європейського значення (рис. 1.) є головним напрямом реалізації **Всесвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття**, яку було затверджено на конференції міністрів довкілля країн Європи у м. Софія в 1995 р.

Програма її створення передбачає:

- розробку критеріїв для виділення ключових районів, екокоридорів, відновлюваних районів і буферних зон, з урахуванням біогеографічних зон Європи;
- відбір екосистем, типів середовищ існування (екотопів), видів і ландшафтів європейського значення;
- визначення конкретних ділянок для збереження, покращення або відновлення екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення;
- розробку керівних принципів (директив), які забезпечать максимально послідовне та ефективне здійснення заходів щодо створення екомережі.

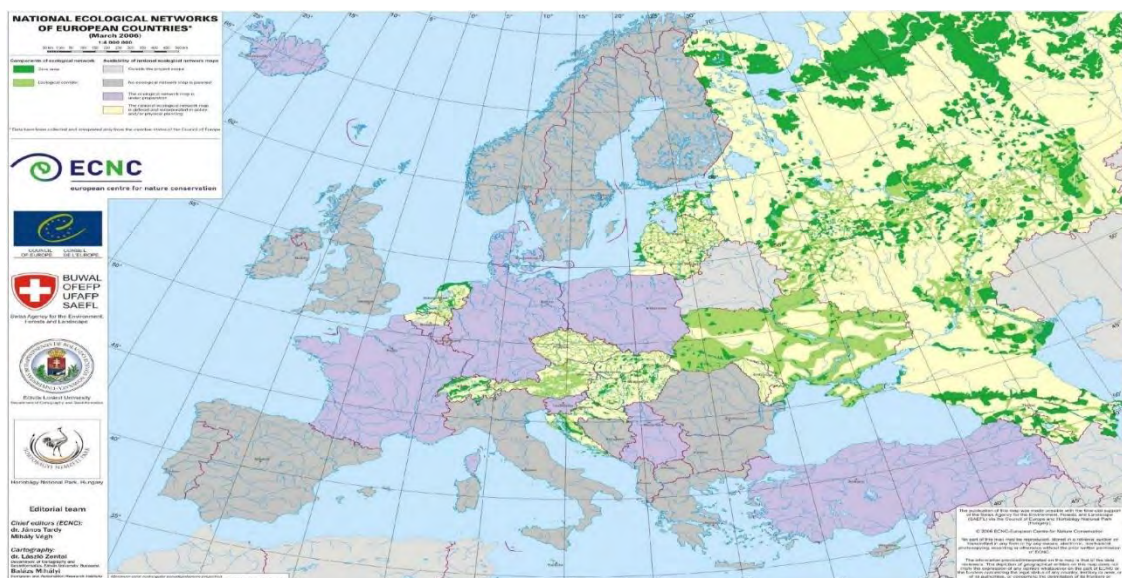

Рисунок 1 – Оглядова карта національних екомереж європейських країн (за European Centre for Nature Conservation, www.ecnc.org)

У Всеєвропейській стратегії також сформульовані основні завдання зі створення екомережі: 1) збереження всього комплексу екосистем, середовищ існування, видів та їх генетичного різноманіття, а також ландшафтів європейського значення; 2) забезпечення достатнім простором природних середовищ для збереження видів; 3) створення необхідних умов для розселення і міграції видів; 4) забезпечення відновлення компонентів ключових екосистем, які зазнали руйнації; 5) захист систем від потенційних негативних факторів.

Всеєвропейська екомережа створюється на основі таких базових принципів:

- модель екомережі з її ключовими елементами у вигляді природних ядер, екологічних (природних) коридорів і буферних зон є природним каркасом збереження і відновлення біорізноманіття;
- архітектура моделі екомережі має визначатись природними умовами та адміністративними обставинами різних країн і регіонів;
- екомережа має бути багаторівневою;
 - модель екомережі має стати динамічним засобом розвитку і реалізації політики збереження дикої природи;
 - ідея екомережі має пов'язувати розвиток системи природно-заповідних територій із соціально-економічним розвитком.

Всеєвропейська екомережа включатиме такі елементи:

- *природні ядра* або осередки (ключові райони) для збереження екосистем, середовищ існування, видів рослин і тварин та ландшафтів європейського значення. До природних ядер Всеєвропейської екомережі відносяться лише ті природні території, що відповідають критеріям міжнародних (світового, європейського та регіонального рівнів) конвенцій та угод і визнані ними (природні заповідники, заповідні зони національних природних парків і біосферних заповідників);
- *екологічні коридори* або перехідні зони для забезпечення

взаємозв'язків між природними ядрами – елементи дефрагментації природних масивів і міграційні шляхи водночас. Функцію екокоридорів у національних природних парках і біосферних заповідниках виконують видовжені природні елементи: річки та захисні лісові смуги, гористі смуги тощо відповідно у господарській зоні та зоні антропогенних ландшафтів;

- *буферні зони*, які сприяють зміцненню мережі та її захисту від впливу негативних зовнішніх факторів. До буферних зон належать охоронні зони навколо природних заповідників, рекреаційні зони в національних природних парках та буферні зони в біосферних заповідниках (резерватах).
- *відновлювані райони*, де є потреба у відновленні порушених елементів екосистем, середовищ існування і ландшафтів європейського значення або повному відновленні деяких районів.

Цілісність мережі забезпечується шляхом створення безперервних екокоридорів чи перервних «перехідних зон», які сприяють розселенню чи міграції видів між природними осередками.

До природних осередків екомережі відносяться природоохоронні та природно-заповідні території з їх буферними зонами і екокоридорами.

3. Загальні положення щодо створення національної екологічної мережі

Правові засади створення екомережі в Україні були закладені ще в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991), де зазначено, що природні території та об'єкти, які підлягають особливій охороні, утворюють єдину територіальну систему і включають території та об'єкти ПЗФ, курортні та лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водозахисні, пожезахисні типи територій та об'єктів, що визначаються законодавством України.

Відносини, пов'язані з формуванням, збереженням і використанням екологічної мережі, регулюються законами України: «Про природно-заповідний фонд України», «Про екологічну мережу України», «Про

рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про Червону книгу України», «Про охорону культурної спадщини», «Про планування та забудову територій», Земельним, Водним, Лісовим кодексами України, Кодексом «Про надра», міжнародним приро- доохоронним законодавством.

Основні положення щодо формування екомережі України наведені в **Законі України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки»** та **Законі України «Про екологічну мережу України»**. Формування, збереження та використання екомережі здійснюється відповідно до таких основних *принципів*:

- забезпечення цілісності екосистемних функцій складових елементів екомережі;
- збереження та екологічно збалансоване використання природних ресурсів на території екомережі;
- зупинення втрат природних та напівприродних територій (зайнятих рослинними угрупованнями природного походження та комплексами, зміненими у процесі людської діяльності), розширення площі території екомережі;
- забезпечення державної підтримки, стимулювання суб'єктів господарювання при створенні на їх землях територій та об'єктів природно-заповідного фонду, інших територій, що підлягають особливій охороні, розвитку екомережі;
- забезпечення участі громадян та їх об'єднань у розробленні пропозицій і прийнятті рішень щодо формування, збереження та використання екомережі;
- забезпечення поєднання національної екомережі з екоме- режами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екомере- жі, всебічний розвиток міжнародної співпраці у цій сфері;

- удосконалення структури земель України шляхом забезпечення науково обґрунтованого співвідношення між різними категоріями земель;
- системне врахування екологічних, соціальних та економічних інтересів суспільства.

Відповідно до Закону України «Про загальнодержавну програму формування національної екомережі України на 2000–2015 роки» (2002 р.), до складу національної екомережі України включаються території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водні об'єкти, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водних об'єктів, інші землі водного фонду, водно-болотні угіддя, сіножаті, пасовища, полезахисні лісові смуги, землі оздоровчого та рекреаційного призначення, а також землі історико-культурного призначення, транспорту, оборони та інші, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища, збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, насамперед видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України.

Формування екологічної мережі передбачає зміни у структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

На територіях – складових національної екологічної мережі

— має бути забезпечено проведення спеціальних заходів, спрямованих на запобігання знищенню чи пошкодженню природних ландшафтів, природних рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, збереження видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України, поліпшення середовища їх існування, створення належних умов для розмноження раритетної біоти у природних умовах та для розселення.

У 2004 році був прийнятий Закон України «Про екологічну мережу», яким визначено структуру, її складові елементи, принципи формування, збереження, використання, управління, засоби забезпечення екомережі. Особливими нормами цього закону є проектування, схеми і порядок формування, державний моніторинг і облік територій та об'єктів екомережі.

Національна екологічна мережа включає територіальні структури загальнодержавного і місцевого значення, які визначаються за науковими, правовими, технічними, організаційними та фінансово-економічними критеріями.

До структур національної екологічної мережі загальнодержавного значення належать:

- **природні регіони**, де зосереджені існуючі та такі, що створюватимуться, природно-заповідні території. Насамперед це регіони Карпат, Кримських гір, Донецького кряжу, Приазовської височини, Подільської височини, Полісся, витоків малих річок, окремих гірлових ділянок великих річок, прибережно-морської смуги, континентального шельфу тощо;

- **природні коридори** – основні комунікаційні елементи національної екологічної мережі, а саме: широтні природні коридори, що забезпечують природні зв'язки зонального характеру: Поліський (лісовий), Галицько-Слобожанський (лісостеповий), Південноукраїнський (степовий), а також меридіональні природні коридори, просторово обмежені долинами великих річок – Дніпра, Дунаю, Дністра, Західного Бугу, Південного Бугу, Сіверського Дінця, які об'єднують водні та заплавні ландшафти – шляхи міграції численних видів рослин і тварин. Окремий екологічний коридор, що має міжнародне значення, формує ланцюг прибережно-морських природних ландшафтів Азовського і Чорного морів, який оточує територію України з півдня.

Програмою передбачається забезпечити поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі.

Таким чином формування екологічної мережі є інструментом розбудови єдиної територіальної системи, яка утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля, підвищення природно-ресурсного потенціалу території України, збереження ландшафтного та біорізноманіття, місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу, генетичного фонду, шляхів міграції тварин.

Лекційне заняття 11
ТЕМА. ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК ГАЛУЗЬ МІЖНАРОДНОЇ
ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зміст

1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій
2. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди
3. Всесвітня культурна і природна спадщина

1. Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій

Нині під егідою ООН розробляється концепція єдиного правового механізму екологічно безпечного планетарного природокористування, яке враховує природо-кліматичні й соціально-економічні особливості окремих регіонів і країн. Розв'язання міжнародних спорів і суперечностей у галузі організації і охорони природно-заповідних територій, відповідно до міжнародного екологічного права, передбачає спільну цілеспрямовану діяльність зацікавлених сторін щодо відновлення сприятливого життєвого середовища.

Механізм забезпечення міжнародно-правової охорони природно-заповідних територій включає:

1. Нормативні акти як джерела міжнародного екологічного права;
2. Міжнародні об'єкти охорони навколишнього природного середовища;
3. Координаційну роль міжнародного права у світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища.

Розрізняють *акти двосторонні і багатосторонні*. Двосторонні угоди – це угоди різного рівня і характеру між двома державами, які, як правило, мають спільний кордон. До багатосторонніх актів належать конвенції, договори, угоди, резолюції міжнародних організацій.

Міжнародними об'єктами охорони навколишнього природного середовища є повітряний басейн, космос, Світовий океан, Антарктида, річки, природні ресурси, що діляться.

У світовому механізмі охорони навколишнього природного середовища координаційна роль належить міжнародному праву. Причини цього такі:

- загальна екологічна небезпека;
- загроза масштабної транскордонної шкоди національним системам навколишнього природного середовища;
- необхідність розробки та прийняття універсальних імперативних норм поведінки держав.

Координація здійснюється через діяльність і рішення міжнародних організацій: ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВООЗ, МАГАТЕ, МСОП, ФАО, ММО (Міжнародна морська організація), ВМО (Всесвітня метеорологічна організація), ЮНДРО (бюро з надання допомоги у випадку стихійного лиха).

Під час використання міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей; їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протидією. Розвідка, видобуток і раціональне використання невідновлюваних ресурсів, охорона та відтворення відновлюваних ресурсів у міру їх вичерпання та забруднення дедалі більше будуть перетворюватися з внутрішньої справи кожної країни на загальнолюдську проблему забезпечення виживання.

Вирішення проблем оптимізації природокористування вимагає наявності високого наукового потенціалу, коштів для проведення експериментів, обладнання, яких багато країн, особливо тих, що розвиваються, не мають. Багатьом країнам є чому вчитися одна в одній.

Складні проблеми постають у ході спільного використання запасів риби та міграції тварин і птахів. Адже для біоценозів не існує державних кордонів. Унаслідок цього виникає багато проблем, коли тварини, котрі

знаходяться під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ця проблема є не лише екологічною, але й економічною, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від промислу заради збереження зникаючого виду. Внаслідок цього зростає і політична напруженість у стосунках між країнами. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди. Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Деякі унікальні природні комплекси, території й об'єкти, які особливо охороняються, знаходяться на території кі-

лькох держав, що потребує координації їх зусиль.

Формами співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських організацій («зелених», «екологів» тощо).

Слід зауважити, що рішення (які зазвичай кваліфікуються як резолюції) міжнародних організацій не мають законодавчого значення, носять рекомендаційний характер, хоча і впливають на створення норм міжнародного права. Отже, вплив з їх боку має не директивний, а рекомендаційний характер, реалізується лише після прийняття тієї чи іншої рекомендації міжнародної організації певною державою. У цьому полягає одна зі специфічних причин складності управління міжнародним співробітництвом.

2. Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди

Проблеми організації та ефективного функціонування природно-заповідних територій належать до числа тих, успішне вирішення яких можливе лише на основі поєднання зусиль на місцевому, національному та міжнародному рівнях.

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 130 років тому. У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 році Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані.

На даний час прийнято ряд природоохоронних конвенцій та угод світового, європейського, регіонального і міждержавного рівнів, які є чинними й для України.

Міжнародні договори є головним джерелом міжнародного права. В Україні вони є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства (ст. 19.1 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року).

Україна є стороною близько 70 міжнародно-правових актів універсального (глобального), регіонального та двостороннього характеру. Ратифіковані міжнародно-правові угоди є частиною національного законодавства України, проте їх практична реалізація на національному рівні часто потребує вдосконалення, зокрема подальшої імплементації у національне законодавство.

Розглянемо базові конвенції та угоди в галузі природно-заповідної справи.

Базовою у сфері збереження біорізноманіття є *Конвенція про біологічне різноманіття*, яку було започатковано під час Всесвітньої конференції глав держав та міністрів довкілля у 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро (Бразилія) й ратифіковано Верховною Радою України 29 листопада 1994 р. Цілями Конвенції є збереження біологічного різноманіття, стале (збалансоване та

невиснажливе) використан- ня його компонентів і спільне одержання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів та через належну передачу відповідних технологій з ураху- ванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом нале- жного фінансування.

12 вересня 2002 р. Україна приєдналася до *Картахенського протоколу про біобезпеку* при Конвенції про біологічне різноманіт- тя (2000 р.). Цей протокол має за мету захист від «продуктів» біоте- хнології – генетично видозмінених організмів, які можуть мати не- сприятливий вплив на збереження і стале використання біологічно- го різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню видозмінених особин.

Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовище існування водоплавних пта- хів (Рамсарська конвенція, м. Рамсар, Іран, 1971 р.) була започатко- вана 2 лютого (зараз цей день відмічається як Міжнародний день во- дно-болотних угідь) 1971 р. в іранському місті Рамсар і через це отримала назву Рамсарської конвенції. Ухваливши 29 жовтня 1996 р. Закон про участь України у названій конвенції, Україна поновила своє членство в Конвенції у складі СРСР від 26 грудня 1975 р. Але ще 23 листопада 1995 р. постановою № 935 «Про заходи щодо охо- рони водно-болотних угідь, які мають міжнародне значення» Украї- на визначила 22 потенційні водно-болотні угіддя міжнародного зна- чення (раніше в Переліку водно-болотних угідь міжнародного зна- чення значилось лише 3 українські водно-болотні угіддя), на які згодом отримала міжнародні сертифікати від Бюро Рамсарської конвенції. Більшість водно-болотних угідь міжнародного значення в Україні вже заповідані або є перспективними для заповідання.

Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин (м. Бонн, 1979 р.), яка стала чинною для України від 19 березня 1999 року, зобов'язує Договірні сторони зберегти і, якщо можливо і до- цільно, відновити ті середовища існування, що є важливими для за- побігання зникненню мігруючих видів. Ця Конвенція передбачає також укладення спеціальних міжнародних угод для окремих видів мігруючих тварин чи їхніх груп. Конвенція містить Додаток I «Міг- руючі види, що знаходяться під загрозою зникнення» та Додаток II

«Мігруючі види, які можуть стати предметом Угод», тобто є перелі- ком видів, статус яких є несприятливим і для збереження та регу- лювання використання яких необхідні міжнародні угоди.

Ключовою, діючою в рамках Боннської конвенції, є *Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів* (1995 р.), до якої Україна приєдналася відповідно до спеціального Закону України від 4 липня 2002 р. Ця Угода акцентує увагу на не- обхідності підтримки (збереження) мережі природних середовищ існування мігруючих птахів. Коли ареал поширення виду птахів ро- зміщений на території більш ніж однієї країни, Сторони повинні співробітничати і погоджувати свої дії. Угода включає три додатки: в Додатку I визначено район дії Угоди (територія України повністю входить у цей район); в Додатку II дається перелік видів водно- болотних птахів, яких стосується Угода (практично всі мігранти з цієї групи); Додаток III є планом дій, спрямованих на їх збереження. Невід'ємною частиною Додатку III є таблиця «Статус популяцій мі- груючих водно- болотних птахів», в якій види птахів поділено на три групи та категорії, відповідно до критеріїв, що визначають сту- пень загрози їх зникнення.

Україна також є Договірною стороною з 14 травня 1999 р. ще однієї угоди Боннської конвенції – *Угоди про збереження кажанів в Європі* (1991 р.). Відповідно до цієї угоди кожна зі Сторін має забо- ронити добування кажанів усіх видів, брати під охорону їх ареали та вживати необхідних заходів

з метою збереження, особливо щодо заміни високотоксичних для кажанів хімікатів, якими обробляють дерева, на більш безпечні альтернативні засоби.

Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення (CITES, м. Вашингтон, 1979 р.) також є правовим актом світового масштабу (чинна для України з 14 травня 1999 р.). Головною підставою для заключення Конвенції стало визнання необхідності міжнародного співробітництва для захисту ряду видів дикої фауни та флори від надмірної їх експлуатації в міжнародній торгівлі. Конвенція містить три додатки, що містять – види, що знаходяться під загрозою зникнення, торгівля якими справляє чи може справити негативний вплив на їх існування; види, які на сьогодні не обов'язково перебувають під загрозою зникнення, але можуть опинитися під такою загрозою, якщо торгівля зразками таких видів не буде суворо регулюватися; види, які, за визначенням будь-якої Сторони, підлягають регулюванню в межах її юрисдикції. Вилучення з природи та передача (торгівля) видами, що занесені до всіх трьох додатків Конвенції, потребує оформлення в центральному органі виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища України спеціальних дозволів міжнародного зразка.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (м. Париж, 1972 р.), якою опікується ЮНЕСКО, є чинною в Україні з 4 жовтня 1988 р. В рамках цієї Конвенції розроблено критерії, форми заявок, їх погодження, створено Переліки світової природної, природно-культурної та культурної спадщини, методичні рекомендації тощо. Вимоги Конвенції є надзвичайно високими, і йде дуже серйозний відбір об'єктів світової спадщини. Щоб об'єкт природної спадщини отримав світове визнання, треба щоб він був найбільш репрезентативним зразком великих періодів історії Землі, або екологічних та біологічних процесів, або репрезентувати природні явища чи мальовничі природні ландшафти виняткового естетичного значення, або містити найбільш репрезентативні й найважливіші для

збереження біорізноманіття природні середовища. Більше того, цей об'єкт має бути цілісним в історичному (репрезентувати різні фази і прояви історичного періоду) та у просторовому (бути досить значним за розмірами) аспектах, являти собою добре збережену природну територію, якій не загрожують серйозні антропогенні впливи.

Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція) фактично є головним механізмом реалізації Конвенції про біологічне різноманіття на континенті, хоча й її було започатковано ще 1979 року в м. Берн (Швейцарія). Україна приєдналася до Конвенції відповідно до Закону України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29 жовтня 1996 р. із застереженнями, що в Україні допускається в обмеженій кількості й за умов відповідного контролю вибіркове регулювання чисельності вовка та ведмедя бурого з метою запобігання негативному впливу цих видів тварин на популяції інших видів, серйозній шкоді худобі та іншим об'єктам власності. Дозволяється також добування дупеля у зв'язку з його достатньо великою чисельністю та розповсюдженістю в Україні. Крім цього, за цим Законом у нашій країні дозволяється використання пасток і сіток для відлову тварин із науковою метою та їх переселення, а також капканів для добування вовка, бабака звичайного, бобра, тхора чорного, куниці лісової та кам'яної.

Бернська конвенція включає переліки видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні (відповідно Додатки I та II), та видів тварин, що підлягають просто охороні (Додаток III), та щодо заборонених засобів і способів добування, відлову та інших форм полювання (Додаток IV).

Бернська конвенція також передбачає створення системи «територій спеціального збереження» (англ. – Areas of Special Conservation Interest), що складатимуть Смарагдову мережу Європи (англ. – Emerald Network). Критеріями визначення територій спеціального інтересу є знаходження в їх межах рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин, яких відібрано з

Додатків I та II як таких, що потребують спеціальних заходів збереження, і занесено до спеціального переліку, та/або рідкісні і зникаючі типи природних середовищ існування.

Смарагдова мережа Європи є аналогом програми Європейського союзу «НАТУРА 2000», розробленої з метою реалізації Директиви ЄС №79/409/ЕЕС про охорону диких птахів і Директиви ЄС №92/43/ЕЕС про охорону середовищ існування дикої фауни і флори. Слід зазначити, що програма «НАТУРА 2000» є обов'язковою для країн-членів ЄС і включає спеціальний фінансовий механізм на забезпечення відповідних природоохоронних заходів. Цей документ, хоча і не є обов'язковим для України, проте її прагнення ввійти до Європейського союзу зумовлює необхідність уже зараз дуже уважно відстежувати виконання положень *Бернської конвенції*.

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття підготовлена Радою Європи у співпраці з Європейським центром збереження природи (м. Тілбург, Нідерланди) та схвалена Міністрами охорони довкілля 55 країн Європи на конференції міністрів «Довкілля для Європи» (м. Софія, 23–25 жовтня 1995 р.). Головною підставою розробки стратегії стала необхідність більш узгодженого і, через це ефективнішого, використання існуючих політичних засобів, ініціатив, механізмів, фондів, наукових досліджень та інформації для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття Європи. Цілями *Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття* є: суттєве зменшення загроз для біологічного та ландшафтного різноманіття Європи, підвищення можливостей його відтворення, зміцнення екологічної цілісності всієї Європи та забезпечення всебічного залучення громадськості до цих справ.

Це далеко не вичерпний огляд міжнародних регуляторних документів в галузі заповідної справи, тому для більш повного ознайомлення з даними документами рекомендується використовувати офіційні інтернет-сторінки

конвенцій та Міністерства екології та природних ресурсів України www.menr.gov.ua.

З метою активізації участі України у міжнародному співробітництві з питань охорони і раціонального використання територій та об'єктів ПЗФ треба:

- активізувати діяльність, спрямовану на укладення багатосторонніх та двосторонніх міжнародних угод у сфері заповідної справи;
- вирішити питання практичної реалізації положень Рамсарської конвенції 1971 року про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином, як місця оселення водоплавних птахів, Вашингтонської конвенції 1973 року про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що знаходяться під загрозою знищення, Боннської конвенції 1979 року про охорону мігруючих видів диких тварин, Бернської конвенції 1979 року про охорону дикої фауни і флори та природних місць їх перебування в Європі, Конвенції 1992 року про збереження біологічного різноманіття та інших міжнародно-правових актів, пов'язаних з вирішенням завдань заповідної справи;
- забезпечити широку участь державних і наукових установ та неурядових організацій у виконанні міжнародних проектів, спрямованих на вирішення глобальних проблем охорони навколишнього природного середовища та розвиток заповідної справи;
- створити у прикордонних місцевостях міждержавні заповідні території, передусім природні заповідники та національні природні парки, опрацювати з відповідними міжнародними організаціями питання надання кращим природним заповідникам та національним природним паркам України статусу біосферних, сертифікації їх Радою Європи із врученням відповідних дипломів;
- систематично аналізувати міжнародний досвід розвитку заповідної справи, проводити наукові форуми і робочі зустрічі українських фахівців із заповідної справи з іноземними колегами;

- розширити стажування українських фахівців із заповідної справи за кордоном;
- сприяти створенню в Україні міжнародних наукових та інших центрів із проблем заповідної справи;
- активізувати участь наукових установ у підготовці відповідних міжнародних наукових видань;
- активніше розвивати міжнародний екологічний туризм.

Реалізація вказаних напрямів діяльності буде сприяти успішній інтеграції України до міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи.

3. Всесвітня культурна і природна спадщина

Світова спадщина ЮНЕСКО (англ. World Heritage) – це видатні культурні та природні цінності, що становлять надбання усього людства.

У нормативній системі сучасного міжнародного права відносини, що складаються у сфері охорони унікальних природних комплексів і видатних культурних цінностей, регулюються універсальним договором – **Конвенцією про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини** (1972 р.).

У цій Конвенції під «*культурною спадщиною*» розуміються:

- **пам'ятки**: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **ансамблі**: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **визначні місця**: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології.

Під «*природною спадщиною*» розуміються:

- **природні пам'ятки**, створені фізичними й біологічними утвореннями або групами таких утворень, що мають видатну універсальну цінність з точки зору естетики чи науки;
- **геологічні й фізіографічні утворення та суворо обмежені зони**, що є ареалом видів тварин і рослин, які зазнають загрози й мають видатну універсальну цінність з точки зору науки чи збереження;
- **природні визначні місця чи суворо обмежені природні зони**, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, збереження чи природної краси.

Основні положення міжнародного документа полягають у тому, що об'єкти культури та природи, які являють собою значний інтерес для всього людства, включаються до **Списку Всесвітньої культурної та природної спадщини** (в літературі та засобах масової інформації – **Список ЮНЕСКО**, або **Спадщина ЮНЕСКО**); держави, на території яких знаходяться такі об'єкти, беруть на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо їх охорони та збереження, а все міжнародне товариство зобов'язується надавати ефективну допомогу в цьому.

Згідно з нормами Конвенції про охорону Всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., **Комітет всесвітньої спадщини** складає, поновлює й публікує списки цінностей культурної та природної спадщини, що мають назви «*Список всесвітньої спадщини*» та «*Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою*». До другого Списку заносяться об'єкти культури та природи, яким загрожує певна небезпека, як-от: загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, швидкий розвиток міст і туризму, стихійне лихо та катаклізми тощо. Щоб врятувати такі об'єкти, потрібні значні зусилля і кошти, тому держави в межах Конвенції звертаються за допомогою.

До *Списку всесвітньої спадщини* включені об'єкти культури та природи, яким надано особливий статус. Пам'ятки культури є витворами людського генія, серед них всесвітньо відомі цінності – Стоунхендж, Ейвбері та пов'язані з ними мегалітичні стоянки (Великобританія), Фонтенбло – палац і парк (Франція), історичний центр Флоренції (Італія), Тадж-Махал (Індія), Велика китайська стіна (КНР) та інші. Природна спадщина – це те, що створено природою протягом багатьох тисячоліть: національний парк «Мамонтова печера» (США), заповідник фауни Джа (Камерун), Великий Бар'єрний риф (Австралія), незаймані ліси Комі (Росія) тощо.

Статус об'єкта Світової спадщини дає такі переваги:

- додаткові гарантії збереження й цілісності унікальних природних і культурних комплексів;
- підвищує престиж територій і установ, які ними опікуються;
- сприяє популяризації включених до Списку об'єктів і розвитку альтернативних видів природокористування (в першу чергу, екологічного туризму);
- забезпечує пріоритетність у залученні фінансових коштів для підтримки об'єктів Світової культурної і природної спадщини, в першу чергу, з Фонду Всесвітньої спадщини;
- сприяє організації моніторингу і контролю за станом збереження природних і культурних об'єктів.

Проте до *Списку всесвітньої спадщини* вносяться не всі об'єкти, а лише ті, які відповідають критеріям, що містяться у визначенні поняття «видатна універсальна цінність».

Об'єкт визнається носієм універсальної цінності і включається до Списку, якщо він відповідає хоча б одному критерію і відповідним умовам цілісності. Хоча більшість об'єктів у Списку відповідають щонайменше двом критеріям видатної універсальної цінності.

Номери критеріїв зазвичай позначаються римськими числами, написаними маленькими літерами.

Культурні критерії:

- (i) – об'єкт є шедевром людського творчого генія;
- (ii) – об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або технологіях, в монументальному мистецтві, у плануванні міст або створенні ландшафтів;
- (iii) – об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла;
- (iv) – об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурно- го або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії;
- (v) – об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, із традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін;
- (vi) – об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний з поді- ями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО, цей критерій повинен переважно вико- ристовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями).

Природні критерії:

- (vii) – об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості;
- (viii) – об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геологічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфологіч- них чи фізіографічних особливостей;

(ix) – об’єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових та морських екосистем і рослинних та тваринних співтовариств;

(x) – об’єкт включає найважливіше або найзначніше природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності, з погляду науки й охорони.

Найбільш серйозним небезпекам, в основному через видобуток нафти і газу, браконьєрство і збройні конфлікти, піддаються природні об’єкти Всесвітньої спадщини в Західній і Центральній Африці.

Такі мальовничі місця як Національний парк Ніюколо-Коба в Сенегалі і Національний парк Маново-Гоунда Сен-Флоріс у Центральній Африканській Республіці (ЦАР) знаходяться під безпосередньою загрозою втрати своєї видатної універсальної цінності. 10 з 16 природних і змішаних (природно-культурних) об’єктів у цьому регіоні знаходяться у списку об’єктів під загрозою деградації.

Як зазначає МСОП, в межах об’єктів всесвітньої спадщини зростає видобуток і розвідка нафти та газу. Така діяльність вже призводить до необоротного збитку об’єктів унікального природного значення, таких як національний парк Вірунга в Демократичній Республіці Конго та незаймані ліси Комі в Росії. Комітет Всесвітньої спадщини рекомендує створювати рівні умови для всіх зацікавлених сторін таким чином, щоб політика щодо добувної промисловості була єдиною, незалежно від країни, в якій знаходиться об’єкт, занесений до Списку всесвітньої спадщини.

У списку об’єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні налічується сім найменувань, що приблизно становить 0,7 % від загальної кількості об’єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у світі (981 об’єкт станом на 2013 рік).

Прийняття Верховною Радою 8 червня 2001 р. **Закону України «Про охорону культурної спадщини»** мало важливе значення для регулювання правових, організаційних, соціальних та економічних відносин у сфері охорони культурної спадщини, хоча, на думку експертів, в Законі не приділено

належної уваги об'єктам Всесвітньої спадщини, що знаходяться на території України.

В національному законодавстві України доцільно розробити комплексний нормативно-правовий акт, який би регламентував особливий статус об'єктів всесвітньої культурної та природної спадщини, що розташовані на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Законодавство України. Закон України про охорону навколишнього природного середовища URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.
2. Законодавство України. Закон України про природно-заповідний фонд України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
3. Червона книга України URL: <https://redbook-ua.org/>.
4. Мудрак О.В. Заповідна справа: Навчальний посібник для студентів галузі знань 10 “Природничі науки” О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 640 с.
5. Гайченко В.А., Царик Й.В. Екологія тварин. Навчальний посібник. Херсон: Олді-Плюс, 2019. 232 с.
6. Ковальчук А.А. Заповідна справа: науково-довідкове видання. Ужгород: підприємство «Ліра», 2002. 328 с.
7. Солодкий В.Д. Основи заповідної справи: Навчальний посібник. Чернівці. Зелена Буковина, 2008. 408 с.
8. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи: Навчальний посібник. Рівне: РДТУ, 2000. 239 с.
9. Клименко М.О., Бєдункова О.О. Кругообіг важких металів у водних екосистемах: Монографія. Рівне: НУВГП, 2008. 216 с.
10. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник. За загальною редакцією М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. К.: 2003. 306 с.
11. Заповідна справа: Навчальний посібник. В.А. Андронов, Є.О. Варивода, Г.В. Тітенко. Х.: НУЦЗУ, 2013. 204 с.
12. Заповідна справа. Практикум. Навчально-метод. посіб. Укл.: Мудрак О.В., Кравчук Г.І., Дзюмак М.А., Єлісавенко Ю.А. Вінниця: ВНАУ, 2011. 109 с.
13. Екологічна мережа Центрального Придніпров'я. М.І. Башенко, О.Ф. Гончар, В.В. Лавров, С.І. Дерій: монографія. К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2009. 386 с.

14. Андрієнко Т.Л. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації. Т.Л. Андрієнко, В.А. Онищенко, М.Л. Клестов, О.І. Прядко, Р.Я. Арап. Київ: Фітосоціоцентр, 2001. 60 с.
15. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине. Киевский экологокультурный центр, К., 2002. 272 с.
16. Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами ПЗФ. О. Василюк, А. Драпалюк, Г. Парчук, Д. Ширяєва, О. Кравченко. Львів, 2015. 80 с. Геологічні пам'ятки України в чотирьох томах. За ред. В.І. Калініна, Д.С. Гурського. Київ, 2007. Том II. 320 с.
17. Заповідними стежками Поділля. Путівник щодо цінностей природоохоронних територій Поділля. Кер. пр. Я.Б. Олійник. К.: «Ніка-Центр», 2010. 57 с.
18. Заповідними стежками Полісся. Путівник щодо цінностей природоохоронних територій Полісся. Кер. пр. Я.Б. Олійник. К.: «Ніка-Центр», 2007. 44 с.
19. Заповідними стежками Карпат. Путівник щодо цінностей природоохоронних територій Карпат. Кер. пр. Я.Б. Олійник. К.: «Ніка-Центр», 2003. 53 с.
20. Збереження біорізноманіття України: (друга націон. допов.), за ред. Я.І. Мовчана, Ю.Р. Шеляга-Сосонка. К.: Хімджест, 2003. 110 с.
21. Зелена книга України, під загальною редакцією члена-кореспондента НАН України Я.П. Дідуха. К.: Альтерпрес, 2009. 448 с.
22. Зелена книга України. Ліси. Ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. Київ: Наукова думка, 2002. 256 с.